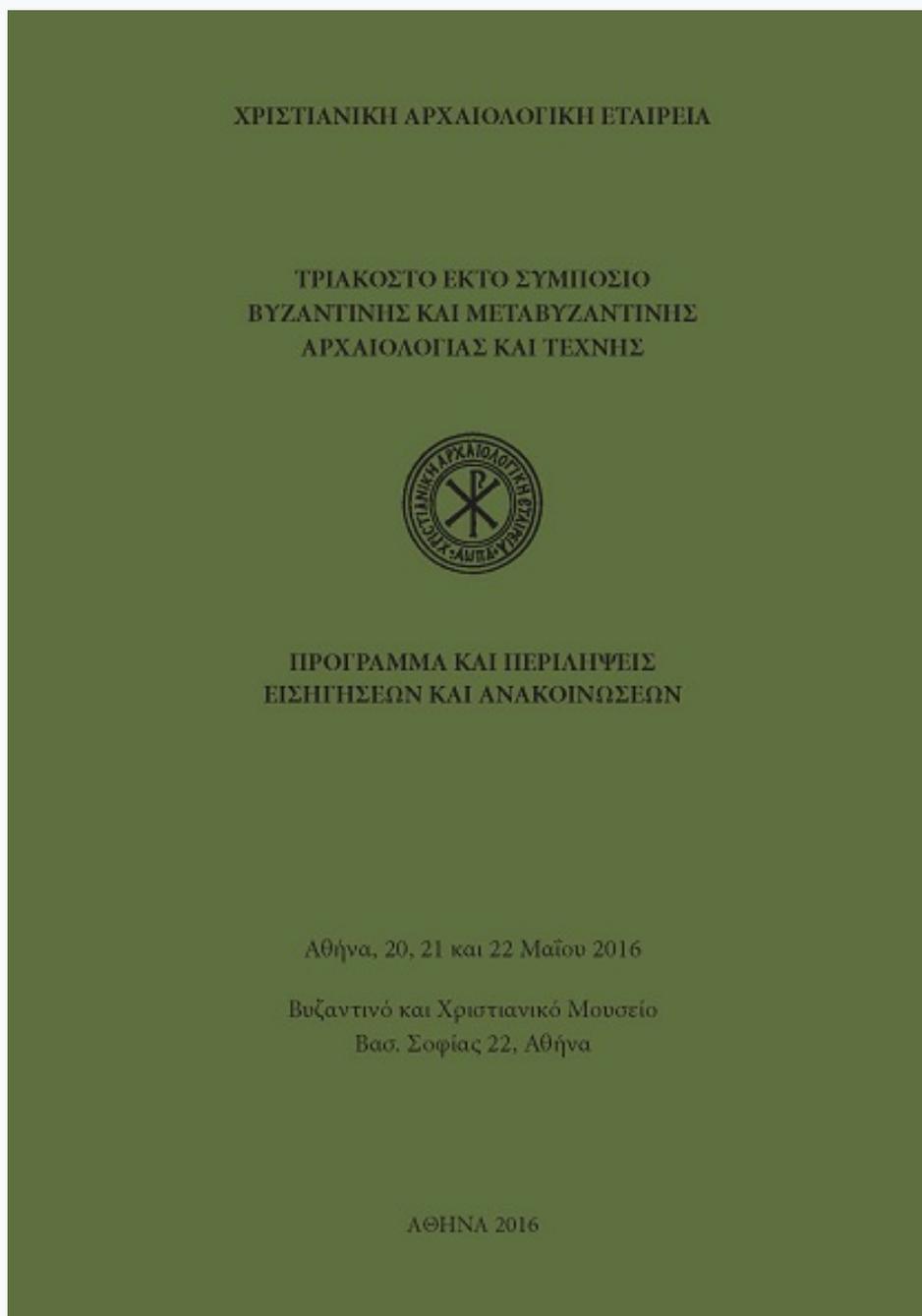

Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 36 (2016)

Τριακοστό Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΕΚΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

Αθήνα, 20, 21 και 22 Μαΐου 2016

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα

ΑΘΗΝΑ 2016

CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

**THIRTY-SIXTH SYMPOSIUM
ON BYZANTINE AND POST-BYZANTINE
ARCHAEOLOGY AND ART**

**PROGRAMME AND ABSTRACTS
OF MAJOR PAPERS AND COMMUNICATIONS**

Athens, 20, 21 and 22 May 2016

Byzantine and Christian Museum
Vas. Sofias 22, Athens

ATHENS 2016

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

**ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΕΚΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ**

Αθήνα, 20, 21 και 22 Μαΐου 2016

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα

ΑΘΗΝΑ 2016

Organizing Committee

Olga Vassi

Sophia Kalopissi-Verti

Aggeliki Katsioti

Maria Panayotidi-Kesisoglou

The issues of abstracts of previous Symposia of Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art (1 - 35) are posted online at: <http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chaе>

ISSN 2241-8695

Οργανωτική Επιτροπή

Όλγα Βάσση

Σοφία Καλοπίση-Βέρτη

Αγγελική Κατσιώτη

Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου

Τα τεύχη των περιλήψεων των προηγούμενων Συμποσίων της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (1 έως 35) είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chaе>

ISSN 2241-8695

**THIRTY-SIXTH SYMPOSIUM ON BYZANTINE
AND POST-BYZANTINE ARCHAEOLOGY AND ART**

**Athens, 20, 21 and 22 May 2016
Byzantine and Christian Museum
Vas. Sofias 22, Athens**

P R O L O G U E

The established spring Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art is being held for the thirty-sixth time by the Christian Archaeological Society during the three-day period from 20-22 May 2016.

The Symposium's special scholarly topic this year is *Pilgrimage in the Byzantine world: Archaeological and historical evidence*. Six half-hour papers on this subject have been scheduled.

The first part of the morning session on Friday 20 May 2016 is devoted to presentations on the architecture, sculpture, minor arts, and epigraphy of the Early Christian period; the second part includes papers on the architecture, sculpture, epigraphy, and topography of the Byzantine period. The afternoon session is devoted to Byzantine painting.

The session on Saturday 21 May 2016 is devoted to the special topic. In addition to the six major papers, there will also be thirteen related communications. During the morning session on Sunday 22 May, two papers will be presented in the form of poster, followed by communications dealing with architecture and monumental painting during the years after the Fall of Constantinople. The first part of the afternoon session on Sunday will include papers on icon-painting during the years after the Fall of Constantinople. The second part will present

**ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΕΚΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ**

Αθήνα, 20, 21 και 22 Μαΐου 2016

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Το καθιερωμένο εαρινό συμπόσιο για τη Βυζαντινή και τη Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη διεξάγεται για τριακοστή έκτη φορά από την Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, κατά το τριήμερο από 20 έως 22 Μαΐου 2016.

Το ειδικό επιστημονικό θέμα, του συμποσίου είναι: ***Το προσκίνημα στο βυζαντινό κόσμο: αρχαιολογικές και ιστορικές μαρτυρίες***. Σε αυτό έχουν προγραμματιστεί έξι ημίωρες εισηγήσεις.

Η πρωινή συνεδρία της Παρασκευής, 20 Μαΐου 2016, είναι αφιερωμένη στο πρώτο μέρος σε ανακοινώσεις σχετικά με την αρχιτεκτονική, τη γλυπτική, τη μικροτεχνία και την επιγραφική της παλαιοχριστιανικής περιόδου και το δεύτερο περιλαμβάνει ανακοινώσεις σχετικά με την αρχιτεκτονική, τη γλυπτική, την επιγραφική και την τοπογραφία της βυζαντινής περιόδου. Η απογευματινή συνεδρία είναι αφιερωμένη στη βυζαντινή ζωγραφική.

Η συνεδρία του Σαββάτου, 21 Μαΐου 2016, είναι αφιερωμένη στο ειδικό θέμα. Εκτός από τις έξι εισηγήσεις θα γίνουν και δεκατρείς σχετικές ανακοινώσεις. Κατά την πρωινή συνεδρία της Κυριακής, 22 Μαΐου 2016, θα παρουσιαστούν δύο ανακοινώσεις με τη μορφή αναρτημένων πινακίδων και στη συνέχεια θα γίνουν ανακοινώσεις σχετικά με την αρχιτεκτονική και τη μνημειακή ζωγραφική των χρόνων μετά την Άλωση. Η απογευματινή

communications concerning pilgrimage in the same time period as well as scientific projects.

Since there will be a large number of papers, all speakers and session chairs are requested to scrupulously observe the presentation times foreseen by the program so that the half-hour discussion for each session is not lost. **Our shared goal is to generate productive discussions between speakers and the audience at the conclusion of presentations.**

Morning sessions will begin on Friday and Sunday at 9:30, and on Saturday at 9:00. The afternoon sessions will begin at 16:00.

*The Christian Archaeological Society thanks the Ministry
of Culture and Sport which supports its work,
and the Byzantine and Christian Museum for hosting the Society's activities.*

συνεδρία της Κυριακής, 22 Μαΐου 2016, καλύπτεται στο πρώτο μέρος με ανακοινώσεις για την ζωγραφική των εικόνων των χρόνων μετά την Άλωση. Στο δεύτερο μέρος θα παρουσιαστούν ανακοινώσεις που αναφέρονται στα προσκυνήματα μετά την Άλωση και σε επιστημονικά προγράμματα.

Επειδή ο αριθμός των ανακοινώσεων είναι μεγάλος, παρακαλούνται τόσο οι ομιλητές όσο και οι προεδρεύοντες των συνεδριάσεων να τηρούν με σχολαστική ακρίβεια το χρόνο παρουσίασης που προβλέπεται από το πρόγραμμα, ώστε να μη χάνεται ο χρόνος για τη συζήτηση, που είναι για κάθε συνεδρία ένα ημίωρο. **Στόχος όλων μας είναι, μετά το πέρας των σχετικών παρουσιάσεων, να προκληθούν γόνιμες συζητήσεις ανάμεσα στους ομιλητές και στο κοινό.**

Οι πρωινές συνεδρίες αρχίζουν την Παρασκευή και την Κυριακή στις 9:30 και το Σάββατο στις 9.00. Οι απογευματινές συνεδρίες, αρχίζουν στις 16:00.

***Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ευχαριστεί
το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, το οποίο ενισχύει το έργο της,
και το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο για τη φιλοξενία του.***

CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

THIRTY-SIXTH SYMPOSIUM ON BYZANTINE AND POST-BYZANTINE ART AND ARCHAEOLOGY

Athens 20-22 May 2016
Byzantine and Christian Museum

Friday, May 20 2016

Morning Session

EARLY CHRISTIAN ARCHITECTURE, SCULPTURE, MINIATURE and EPIGRAPHY

Chair: Victoria Kepetzi and Demetrios Athanasoulis

- 9.30**   **Opening**
- 9.45**   **Pantelis Fountas:** St Sophia: Comments on unusual construction methods mentioned.
- 10.00**   **Georgios Deligiannakis:** A new Sun shining on the Greeks? The significance of an unknown statue of the god Helios from Gytheio, Lakonia.
- 10.15**   **Nikolaos Vasilakis and Maria Theodoropoulou:** Early Byzantine lamps from Patras: Imports and elements of local production.
- 10.30**   **Anna Lambropoulou:** A funerary inscription from the city of Argos.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΕΚΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Αθήνα, 20, 21 και 22 Μαΐου 2016
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

Παρασκευή, 20 Μαΐου 2016

Πρωινή Συνεδρίαση

*ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΓΛΥΠΤΙΚΗ,
ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ και ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ*

Προεδρεύουν: Βικτωρία Κέπετζη και Δημήτρης Αθανασούλης

- 9.30 Έναρξη
- 9.45 Παντελής Φουντάς: Αγία Σοφία. Σχόλια σε αναφερόμενους ασυ-
νήθεις τρόπους κατασκευής.
- 10.00 Γεώργιος Δεληγιαννάκης: ΝΕΟΣ ΗΛΙΟΣ ΕΠΙΛΑΜΨΑΣ ΤΟΙΣ
ΕΛΛΗΣΙΝ; Η σημασία ενός αγνώστου αγάλματος του Θεού
Ήλιου από το Γύθειο Λακωνίας.
- 10.15 Νικόλαος Βασιλάκης και Μαρία Θεοδωροπούλου: Λύχνοι πρω-
τοβυζαντινής περιόδου από την Πάτρα. Εισαγωγές και στοιχεία
τοπικής παραγωγής.

10.45 Discussion

11.15 Break

***BYZANTINE ARCHITECTURE, SCULPTURE,
EPIGRAPHY and TOPOGRAPHY***

Chair: Platon Petridis and Stavros Mamaloukos

- 11.45 Vasiliki Sythiakaki:** A preliminary presentation of the results of archaeological excavation in the church of St Titus at Gortyna, 2013-2015.
- 12.00 Stergios Stefanou:** Observations on the construction history of the *katholikon* of the Monastery of Docheiariou on Mt Athos.
- 12.15 Michalis Kappas:** Andromonastiro, Messinia: Recent evidence for the architecture of the monastery.
- 12.30 Anastasios Tantsis:** The churches in Christianoi, Trifylia, Agia Sophia in Monemvasia, and Agioi Theodoroi in Mystras.
- 12.45 Christos Stavrakos:** An interpretation of the donor's inscription in the Monastery of St Paraskevi at Monodendri, Zagori.
- 13.00 Dimitra Zoi:** The Byzantine settlement of Palies Sinies, Kerkyra (Corfu) and its three surviving churches.
- 13.15 Paschalis Androudīs:** Byzantine sculpture for the Sultan Murad I: Marble cornices and doorframes from the mosque-madrassa of Hüdavendigâr in Çekirge, Bursa (1365/66-1385).

- 10.30 Άννα Λαμπροπούλου:** Επιτύμβια επιγραφή από την πόλη του Άργους.
- 10.45 Συζήτηση**
- 11.15 Διάλειμμα**

***BYZANTINΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΓΛΥΠΤΙΚΗ,
ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ και ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ***

Προεδρεύουν: Πλάτων Πετρίδης και Σταύρος Μαμαλούκος

- 11.45 Βασιλική Συθιακάκη:** Προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της αρχαιολογικής έρευνας στο ναό του Αγίου Τίτου Γόρτυνας κατά τα έτη 2013-2015.
- 12.00 Στέργιος Στεφάνου:** Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του καθολικού της Ι.Μ. Δοχειαρίου του Αγίου Όρους.
- 12.15 Μιχάλης Κάππας:** Ανδρομονάστηρο Μεσσηνίας: Νεότερα στοιχεία για την αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής.
- 12.30 Αναστάσιος Τάντσης:** Ο ναός στους Χριστιάνους Τριφυλίας, η Αγία Σοφία Μονεμβασίας και οι Άγιοι Θεόδωροι του Μυστρά.
- 12.45 Χρήστος Σταυράκος:** Μια ερμηνεία της κτητορικής επιγραφής της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδένδρι Ζαγορίου.
- 13.00 Δήμητρα Ζώνη:** Ο βυζαντινός οικισμός των Παλαιών Σινιών στην Κέρκυρα και οι τρεις σωζόμενοι ναοί.
- 13.15 Πασχάλης Ανδρούδης** Βυζαντινή γλυπτική για τον σουλτάνο Μουράτ Α': μαρμάρινοι κοσμητές και θυρώματα από το τζαμί-μεντρεσέ του Hüdavendigar στο Çekirge της Προύσας (1365/66-1385).

13.30 Discussion

14.00 End of the morning session

Afternoon Session

BYZANTINE PAINTING

Chair: Eugenia Gerousi and Georgios Pallis

16.00 Nikos Papageorgiou: Epigraphic traces of the representation of St Joseph with the bishop offering a blessing in the church of St Demetrius, Thessaloniki: Identifications and surprises.

16.15 Rodoniki Etzeoglou and Maria Kazanaki-Lappa: The chapel of the Three Hierarchs in the church of the Virgin Hodegetria at Mystras.

16.30 Eirini Panou: The church of St Anne and St Nicholas at Drapeti, Heraklion.

16.45 Katerina Kontopanagou: Sites of worship: The case of an unpublished private Byzantine shrine in Salamis.

17.00 Nino Kavtaria: From the South Caucasus to Antioch: the artistic transition in medieval Georgian book art.

17.15 Discussion

17.45 End of the afternoon session

13.30 Συζήτηση

14.00 Λήξη της πρωινής συνεδρίασης

Απογευματινή Συνεδρίαση

BYZANTINΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Προεδρεύουν: Ευγενία Γερούση και Γεώργιος Πάλλης

16.00 Νίκος Παπαγεωργίου: Τα επιγραφικά ίχνη της παράστασης του Αγίου Ιωάσαφ με τον ευλογούντα επίσκοπο στο ναό του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Ταυτίσεις και εκπλήξεις.

16.15 Ροδονίκη Ετζέογλου και Μαρία Καζανάκη-Λάππα: Το παρεκκλήσιο των Τριών Ιεραρχών στον ναό της Οδηγήτριας στον Μυστρά.

16.30 Ειρήνη Πάνου: Ο ναός της Αγίας Άννας και του Αγίου Νικολάου στο Δραπέτι Ηρακλείου.

16.45 Κατερίνα Κοντοπανάγου: Τόποι λατρείας: η περίπτωση ενός αθημοσίευτου ιδιωτικού βυζαντινού ναΐσκου στη Σαλαμίνα.

17.00 Nino Kavtaria: From the South Caucasus to Antioch: the artistic transition in medieval Georgian book art.

17.15 Συζήτηση

17.45 Λήξη της απογευματινής συνεδρίασης

Saturday, May 21 2016

DAY MEETING ON:

*Pilgrimage in the Byzantine world:
archaeological and historical evidence*

Morning Session

Chair: Maria Constantoudaki and Anastasia Drandaki

- 9.00 Christina Angelidi:** Constantinople, sacred site: relics, icons, and monasteries.
- 9.30 Aristotelis Mentzos:** The pilgrimage site of Saint Demetrius in Thessaloniki.
- 10.00 Despina Makropoulou:** Hoarding and progressive oblivion: An Early Christian mosaic, from private possession to state care.
- 10.15 Georgia Foukaneli:** "... Sinai, the Mount inviting pilgrims from everywhere... as Sacred, Divine, Holy".
- 10.45 Ioanna Stoufi-Poulimenou:** 4th-century pilgrimages to the Holy Lands and the position of the Church: Encouragement or discouragement?
- 11.00 Discussion**
- 11.30 Break**

Σάββατο, 21 Μαΐου 2014

ΗΜΕΡΙΔΑ ΜΕ ΘΕΜΑ

*Το προσκύνημα στο Βυζαντινό κόσμο:
αρχαιολογικές και ιστορικές μαρτυρίες*

Πρωινή Συνεδρίαση

Προεδρεύουν: Μαρία Κωνσταντουδάκη και Αναστασία Δρανδάκη

- 9.00** **Χριστίνα Αγγελίδη:** Κωνσταντινούπολη χώρος του ιερού: λείψανα, εικόνες και μοναστήρια.
- 9.30** **Αριστοτέλης Μέντζος:** Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη.
- 10.00** **Δέσποινα Μακροπούλου:** Αποθησαυρισμοί και προϊούσα λήθη. Ένα παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό από τα χέρια ιδιώτη στη φροντίδα του κράτους.
- 10.15** **Γεωργία Φουνανέλη:** «...Το Σινά, Όρος Προκαλούμενον Πανταχόθεν τους Προσκυνητάς.... Ως Ιερόν, Θείον, Άγιον.»
- 10.45** **Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου:** Προσκυνηματικά ταξίδια στους Αγίους Τόπους κατά τον τέταρτο αιώνα και η θέση της εκκλησίας. Προτροπή ή Αποτροπή;
- 11.00** **Συζήτηση**
- 11.30** **Διάλειμμα**

Chair: Aristotelis Mentzos and Nano Chatzidaki

- 12.00 Charalambos Stergioulis:** The vicissitudes of the transfer of remains and sacred relics in the hagiographical texts.
- 12.15 Stavros Gouloulis:** Was the Rotunda the palatial site of martyrdom-pilgrimage of St Alexander in Thessaloniki?
- 12.30 Konstantia Kefala:** The offering of a tribune: An Early Byzantine votive inscription from Patmos.
- 12.45 Sotiris Vogiatzis and Olga Vassi:** Re-investigation of the construction history of the pilgrimage site of St Isidore on Chios.
- 13.00 Ergün Laflı:** New Terracota Ampullae from western Asia Minor.
- 13.45 Nikolaos Bonovas:** Palaiologan chalices with the monogram “Θ” from Serres: Evidence of the differentiation of local cults and the pilgrimage site of the Saints Theodore.
- 14.00 Discussion**
- 14.30 End of the morning session**

Afternoon Session

Chair: Efthimios Tsigaridas and Aikaterini Dellaporta

- 16.00 Alexia-Foteini Stamouli:** The *Zoodochos Pigi* in Constantinople: The testimony of Nikephoros Kallistos Xanthopoulos.
- 16.15 Daniel Lemeni:** The relics of new Saints of Byzantium: preservation and veneration in middle and late Byzantium.

Προεδρεύουν: Αριστοτέλης Μέντζος και Νανώ Χατζηδάκη

- 12.00 Χαράλαμπος Στεργιούλης:** Οι περιπέτειες της μεταφοράς των λειψάνων και των ιερών κειμηλίων στα αγιολογικά κείμενα.
- 12.15 Σταύρος Γουλούλης:** Είναι η Ροτόντα ανακτορικό μαρτύριο-προσκύνημα του Αγίου Αλεξάνδρου Θεσσαλονίκης;
- 12.30 Κωνσταντία Κεφαλά:** Το τάμα ενός τριβούνου. Πρωτοβυζαντινή αφιερωτική επιγραφή από την Πάτμο.
- 12.45 Σωτήρης Βογιατζής και Όλγα Βάσση:** Αναψηλάφηση της οικοδομικής ιστορίας του προσκυνήματος του Αγίου Ισιδώρου στη Χίο.
- 13.00 Ergün Lafli:** New Terracota Ampullae from western Asia Minor.
- 13.45 Νικόλαος Μπρονόβας:** Παλαιολόγειες κούπες με το μονόγραμμα "Θ" από τις Σέρρες: τεκμήρια διαμόρφωσης τοπικής λατρείας και προσκυνήματος των Αγίων Θεοδώρων.
- 14.00 Συζήτηση**
- 14.30 Λήξη της πρωινής συνεδρίασης**

Απογευματινή Συνεδρίαση

Προεδρεύουν: Ευθύμιος Τσιγαρίδας και Αικατερίνη Δελλαπόρτα

- 16.00 Αλεξία-Φωτεινή Σταμούλη:** Η Ζωοδόχος Πηγή στην Κωνσταντινούπολη: η μαρτυρία του Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθόπουλου.
- 16.15 Daniel Lemeni:** The relics of new Saints of Byzantium: preservation and veneration in middle and late Byzantium.

- 16.30 Georgios Kouklakis:** The views of two 15th-century Byzantines on the religious monuments of Italy: Manuel Chrysoloras and Sylvestros Syropoulos.
- 16.45 Anita Koumoussi:** The reliquary containing the skull of the Apostle Andrew and Thomas Palaiologos.
- 17.00 Anna Muthesius:** The role of Byzantine cloths (secondary relics) in the promotion of pilgrimage and the creation of sacred space.
- 17.15 Discussion**
- 17.45 Break**

Chair: Panayotis Vocotopoulos and Charalampos Bouras

- 18.15 Vassiliki Foskolou:** From pilgrimage art to the archaeology of pilgrimage: The history of research and its prospects.
- 18.45 Francesco D'Andria:** Saints and Pilgrims in the Lykos Valley (Asia Minor).
- 19.15 Jean-Pierre Sodini:** Saint Syméon, lieu de pèlerinage dans les vicissitudes de l'histoire (410/412 - fin XIIe-début XIIIe s).
- 19.45 Discussion**
- 20.00 Presentation of the 37th Volume of Deltion of ChAE**
- 20.10 Prize awarded in Titos Papamastorakis' memory**
- 20.15 Reception**

- 16.30 Γεώργιος Κουκλάκης:** Οι αντιλήψεις δύο βυζαντινών του 15^{ου} αιώνα για τα εκκλησιαστικά μνημεία της Ιταλίας: Μανουήλ Χρυσολωράς και Συλβέστρος Συρόπουλος.
- 16.45 Ανίτα Κουμούση:** Η λειψανοθήκη της κάρας του Αποστόλου Ανδρέα και ο Θωμάς Παλαιολόγος.
- 17.00 Anna Muthesius:** The role of Byzantine cloths (secondary relics) in the promotion of pilgrimage and the creation of sacred space.
- 17.15 Συζήτηση**
- 17.45 Διάλειμμα**

Προεδρεύουν: Παναγιώτης Βοκοτόπουλος και Χαράλαμπος Μπούρας

- 18.15 Βασιλική Φωσκόλου:** Από την προσκυνηματική τέχνη στην αρχαιολογία του προσκυνήματος: Η ιστορία της έρευνας και οι προοπτικές της.
- 18.45 Francesco D'Andria:** Saints and Pilgrims in the Lykos Valley (Asia Minor).
- 19.15 Jean-Pierre Sodini:** Ο Άγιος Συμεών, τόπος προσκυνήματος μέσα στη μεταλλαγή της ιστορίας (410/412- τέλος 12^{ου}-αρχές 13^{ου} αι.).
- 19.45 Συζήτηση**
- 20.00 Παρουσίαση του ΔΖ' τόμου του Δελτίου της ΧΑΕ**
- 20.10 Απονομή βραβείου στη μνήμη Τίτου Παπαμαστοράκη**
- 20.15 Δεξίωση**

Sunday, May 22 2016

Morning Session

9.30 Presentation of posters:

George Bevan (Miglena Raykovska, Ivan Vasilev, Vassil Tenekedjiev)

Presenters: George Bevan and Miglena Raykovska: An application of colour decorrelation stretching to faded frescoes in a post-byzantine church (St. Petka, Western Bulgaria).

Panayotis Katsafados: Late 13th-early 14th century inscriptions in the churches of the Archangel Michael in Polemitas (1278) and St George in Kitta (1322) / St Nicholas in Nyphi (1326), Mesa Mani: A comparative palaeographic analysis.

ARCHITECTURE, MONUMENTAL PAINTING

AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE

Chair: Anastasia Tourta and Isidoros Kakouris

10.15 Afroditi Pasali: The *katholikon* of the Monastery of St John the Forerunner at Vyzitsa.

10.30 Eleni Anna Chlepa: The rhythmology of Mannerism in the *katholikon* of the Monastery of Sisia, Kefalonia.

10.45 Ioannis Chouliaras: Initial stages in decoration of the church of the Metamorphosis tou Sotiros in Chrysovo, Nafpaktia (13th-16th c.).

Κυριακή, 22 Μαΐου 2016

Πρωινή Συνεδρίαση

9.30 Παρουσίαση αναρτημένων πινακίδων:

George Bevan (Miglena Raykovska, Ivan Vasilev, Vassil Tenekedjiev) Presenters: George Bevan and Miglena Raykovska: An application of colour decorrelation stretching to faded frescoes in a post-byzantine church (St. Petka, Western Bulgaria).

Παναγιώτης Κατσαφάδος: Οι επιγραφές του τέλους του 13ου – αρχές του 14ου αιώνα στις εκκλησίες του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα (1278) και Αγίου Γεωργίου στην Κίττα (1322) / Αγίου Νικολάου στο Νύφι (1326), στη Μέσα Μάνη. Μία συγκριτική παλαιολογική ανάλυση.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

Προεδρεύουν: Αναστασία Τούρτα και Ισίδωρος Κακούρης

10.15 Αφροδίτη Πασαλή: Το καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στη Βυζίτσα.

10.30 Ελένη Άννα Χλέπα: Η ρυθμολογία του μανιερισμού στο καθολικό της μονής Σίσσιων Κεφαλληνίας.

10.45 Ιωάννης Χουλιαράς: Οι πρώτες φάσεις διακόσμησης του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Χρύσοβο Ναυπακτίας (13^{ος} -16^{ος} αι.).

- 11.00 Fani Lytari:** An approach to the art of the painter Neophytos Strelitzas Bathas: Signed and attributed works.
- 11.15 Alexandros Anagnostopoulos:** The wall paintings of the old cathedral of the Dormition of the Virgin in Kalambaka (1573).
- 11.30 Discussion**
- 12.00 Break**
- 12.30 Annual General Meeting of the members of the Christian Archaeological Society**
- 2015 Activity Reports: a) Board Activities and b) Auditing Financial Management Committee Activities*
- Discussion*

Afternoon Session

PAINTING AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE: ICONS

Chair: Maria Vassilaki and Maria Kazanaki

- 16.00 Mariella Lobefaro:** Icon of Saint Demetrius with the signature XEIP ΔΟΜΗΝΙΚΟΥ (hand of Domenikos): execution techniques, results from the analytical diagnosis and stylistic considerations.
- 16.15 Ioannis Tsouris:** An icon of St George the Dragon-slayer, a work by Georgios Klontzas.
- 16.30 Andromachi Katselaki:** Post-Byzantine icons from the Monastery of Mantzari in Kymi, Euboea.

- 11.00 Φανή Αυτάρη:** Προσέγγιση στην τέχνη του ζωγράφου Νεοφύτου Στρελίτζα Μπαθά. Υπογεγραμμένα και αποδιδόμενα έργα του.
- 11.15 Αλέξανδρος Αναγνωστόπουλος:** Οι τοιχογραφίες του παλαιού μητροπολιτικού ναού της Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας (1573).
- 11.30 Συζήτηση**
- 12.00 Διάλειμμα**
- 12.30 Ετήσια Γενική Συνέλευση των μελών της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας**
- Εκθέσεις πεπραγμένων 2015:* α) του Διοικητικού Συμβουλίου και β) της Εξελεγκτικής Επιτροπής Οικονομικής διαχείρισης
- Συζήτηση*

Απογευματινή Συνεδρίαση

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ: ΕΙΚΟΝΕΣ

Προεδρεύουν: Μαρία Βασιλάκη και Μαρία Καζανάκη

- 16.00 Mariella Lobefaro:** An icon of Saint Demetrius with the signature ΧΕΙΡ ΔΟΜΗΝΙΚΟΥ (hand of Domenikos): execution techniques, results from the analytical diagnosis and stylistic considerations.
- 16.15 Ιωάννης Τσιουρήs:** Εικόνα Αγίου Γεωργίου Δρακοντοκτόνου, έργο του Γεωργίου Κλόντζα.
- 16.30 Ανδρομάχη Κατσελάκη:** Μεταβυζαντινές εικόνες από τη μονή Μάντζαρης στην Κύμη Ευβοίας.

- 16.45 Nasa Patapiou:** New evidence for the painters John the Cypriot and Onouphrios the Cypriot.
- 17.00 Giannoula Sandraveli:** An engraving printed on Hydra in the collection of the Byzantine and Christian Museum.
- 17.15 Discussion**
- 17.45 Break**

***PILGRIMAGE AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE,
SCIENTIFIC PROJECTS***

Chair: Olga Vassi and Anastasios Antonaras

- 18.15 Katerina Delouka:** KARABOI: Program for the mapping, surveying, and digitization of naval graffiti on the medieval monuments of Cyprus.
- 18.30 Eka Dughashvili:** Macarius Patriarch of Antioch (17th -c.) and Georgia.
- 18.45 Ketevan Tatishvili:** The hymns of the Georgian Holy Fathers of Mount Athos in the liturgical book of the 18th century.
- 19.00 Discussion**
- 19.30 End of the 36th Symposium of Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art.**

- 16.45 Νάσα Παταπίου:** Νέα στοιχεία για τους ζωγράφους: Ιωάννη τον Κύπριο και Ονούφριο τον Κύπριο.
- 17.00 Γιαννούλα Σανδραβέλη:** Χαρακτικό της συλλογής του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου τυπωμένο στην Ύδρα.
- 17.15 Συζήτηση**
- 17.45 Διάλειμμα**

***ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ,
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ***

Προεδρεύουν: Όλγα Βάσση και Αναστάσιος Αντωνάρας

- 18.15 Κατερίνα Δελούκα:** ΚΑΡΑΒΟΙ πρόγραμμα χαρτογράφησης, αποτύπωσης και ψηφιοποίησης των ναυτικών ακιδογραφημάτων των μεσαιωνικών μνημείων της Κύπρου.
- 18.30 Eka Dughashvili:** Macarius Patriarch of Antioch (17th -c.) and Georgia.
- 18.45 Ketevan Tatishvili:** The hymns of the Georgian Holy Fathers of Mount Athos in the liturgical book of the 18th century.
- 19.00 Συζήτηση**
- 19.30 Λήξη του 36ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης.**

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ – ABSTRACTS

**Οι συγγραφείς φέρουν
πλήρη ευθύνη για τις περιλήψεις**

**The authors bear
full responsibility for the abstracts**

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΗ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, ΧΩΡΟΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ: ΑΓΙΑΣΜΑΤΑ, ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΛΕΙΨΑΝΑ

Προστατευμένη από τη Θεοτόκο, απεικονίσεις της οποίας ήταν τοποθετημένες σε πύλες των τειχών, η Κωνσταντινούπολη καταμετρούσε περί τις 250 εκκλησίες και μοναστήρια ιδρυμένα στο όνομα και τις πολλαπλές ιδιότητές της. Τέσσερις από αυτές τις εκκλησίες – τα Χαλκοπρατεία, οι Βλαχέρνες, η Ζωοδόχος Πηγή και η μονή των Οδηγών – είχαν αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία εξαιτίας των θεομητορικών λειψάνων, των θαυματουργών εικόνων και των αγιασμάτων τους. Οι εβδομαδιαίες λιτανείες εικόνων, τα αυτοκρατορικά προσκυνήματα και η λειτουργία των αγιασμάτων δημιουργούσαν ένα πλέγμα ιερότητας που κάλυπτε την πόλη.

Στη σύντομη αυτή επισκόπηση των λατρευτικών πρακτικών κατά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους θα παρουσιασθούν στοιχεία για τη μετακομδή των λειψάνων και την οργάνωση της λατρείας τους, όπως αυτή αποτυπώνεται στην ιστοριογραφία, την αγιολογία και το *Περί βασιλείου Τάξεως*.

Ωστόσο, από τις ελλιπείς ή, κάποτε, παραπλανητικές, πληροφορίες των πηγών – κυρίως των κειμένων περιηγητών – προκύπτουν ερωτήματα που οδηγούν σε ερευνητικές παραναγνώσεις. Στο πλαίσιο αυτό θα παρουσιασθούν θέματα που απορρέουν από τα κείμενα σε σχέση με την προέλευση, την τοποθεσία και τη μορφή θαυματουργών εικόνων, όπως του Χριστού Αντιφωνητή, του «Εσταυρωμένου της Βηρυττού», της Θεοτόκου των Οδηγών και της Θεοτόκου της «Μαχαιρωθείσας».

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ (1573)

Ο ναός της Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας βρίσκεται στα ριζά των βράχων των Μετεώρων, στην βόρεια πλευρά μιας τεχνητά διαμορφωμένης πλατείας. Είναι ρυθμού τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, διαστάσεων 30×13,10 μ., με υπερυψωμένο φωταγωγό, ισοπλατή εσωνάρθηκα, ο οποίος επικοινωνεί με τρίβηλο με τον κυρίως ναό και μεταγενέστερο εξωνάρθηκα.

Το μεγαλύτερο μέρος της διακόσμησης του ναού πραγματοποιήθηκε το 1573 από τους ζωγράφους μοναχό Νεόφυτο Στρελίτζα Μπαθά, γιο του Θεοφάνη, και τον ιερέα Κυριαζή, σύμφωνα με την επιγραφή ιστόρησης. Μία προγενέστερη ζωγραφική φάση με μεμονωμένες μορφές ολόσωμων και στηθαίων ιεραρχών, που διατηρείται στο βόρειο τοίχο του διακονικού, χρονολογείται στα τέλη του 11ου με αρχές του 12ου αιώνα. Σε νεότερη ζωγραφική φάση ανήκει μέρος του εικονογραφικού προγράμματος του διακονικού με σκηνές της Παλαιάς Διαθήκης και μεμονωμένες μορφές ιεραρχών και ο εικονογραφικός κύκλος με θέματα Μηνολογίου, που χρονολογείται στα 1782 και αποδίδεται στον ζωγράφο Δημήτριο Καλονίτη.

Στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού Βήματος αναπτύσσονται θέματα δογματικού και ευχαριστιακού χαρακτήρα, που σχετίζονται με την λειτουργική πράξη. Στον κυρίως ναό απεικονίζονται σκηνές που αναφέρονται στο Δωδεκάορτο, στα Πάθη, στα μετά την Ανάσταση γεγονότα, στα Θαύματα και στη Διδασκαλία του Χριστού, σκηνές από τον βίο της Θεοτόκου και τις προεικονίσεις της Παλαιάς Διαθήκης, οι εικονογραφικοί κύκλοι

του Ακαθίστου ύμνου και του Ιωάννου Προδρόμου, σκηνές εμπνευσμένες από το τριώδιο και μεμονωμένες μορφές ολόσωμων και στηθαίων αγίων. Στον εσωνάρθηκα αναπτύσσονται σκηνές από τα Θαύματα και τις παραβολές του Χριστού, Οικουμενικές Σύνοδοι και μεμονωμένες μορφές οσίων μοναχών. Ο εξωνάρθηκας διακοσμείται με σκηνές Μηνολογίου και με την Δευτέρα Παρουσία.

Οι ζωγράφοι Νεόφυτος και ιερέας Κυριαζής ακολουθούν σχεδιαστικούς και συνθετικούς τρόπους της κρητικής σχολής, όπως αυτή εκφράσθηκε στη διακόσμηση σε καθολικά και τράπεζες μονών του Αγίου Όρους και των Μετεώρων του 16ου αιώνα. Οι συνθέσεις χαρακτηρίζονται για την ευρυθμία στην οργάνωση, την αφηγηματική λιτότητα, το συγκρατημένο κλασικό ύφος, τους πολυπρόσωπους ομίλους των προσώπων που αποδίδονται ισόρροπα σε πυκνές, συμμετρικές ομάδες, την ευγένεια των στάσεων και των κινήσεων και την αρμονία της χρωματικής κλίμακας. Οι συνθέσεις του ναού της Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας επαναλαμβάνονται στα καθολικά των μονών Κορώνας, Πέτρας, στα παρεκκλήσια του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, Αγίου Γεωργίου και Αγίων Αναργύρων της μονής Διονυσίου και Τριών Ιεραρχών της μονής Βαρλαάμ.

Συμπερασματικά, ο ζωγραφικός διάκοσμος του παλαιού Μητροπολιτικού ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας (1573) αποτελεί ένα από τα πλέον ώριμα ζωγραφικά σύνολα που συνεχίζει στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα την εικονογραφική παράδοση της κρητικής σχολής. Τα εικονογραφικά στοιχεία σε συνδυασμό με τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, η ενότητα ύφους, οι συνθετικές επιλογές, οι ήρεμες και γαλήνιες με συγκρατημένες κινήσεις μορφές που αποπνέουν πνευματικό ήθος, ο ταιριαστός συνδυασμός θερμών και ψυχρών χρωμάτων και η μαθητεία του Νεόφυτου κοντά στο Θεοφάνη αποτελούν στοιχεία που χαρακτηρίζουν το έργο του.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ

BYZANTINΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΟΥΛΤΑΝΟ: ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΙ ΚΟΣΜΗΤΕΣ ΚΑΙ ΘΥΡΩΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΤΖΑΜΙ-ΜΕΝΤΡΕΣΣΕ ΤΟΥ ΜΟΥΡΑΤ Α΄ HÜDAVENDİGAR ΣΤΟ ÇEKİRGE ΤΗΣ ΠΡΟΥΣΑΣ (1365/66- 1385)

Το επιβλητικό πρώιμο οθωμανικό «διπλό» μνημείο (Τζαμί και Μεντρεσές) Hüdavendigar στη θέση Çekirge, λίγο έξω από την Προύσα της Βιθυνίας, άρχισε να κτίζεται στα 1365-66 και αποπερατώθηκε γύρω στο 1385. Είναι γνωστό ως τζαμί-μεντρεσές (μουσουλμανικό ιεροδιδασκαλείο) του Σουλτάνου Μουράτ Α΄ Hüdavendigar ή απλά ως «Hüdavendigar Camii». Η μνημειώδης πρόσοψή του θυμίζει αρκετά τις όψιμες βυζαντινές αρχιτεκτονικές συνθέσεις, με κοινά στοιχεία όπως τα διπλά τόξα (εδώ οξυκόρυφα), τους πίνακες με κεραμικά κοσμήματα και τη διακοσμητική γλυπτική. Σε παλιότερη ανακοίνωσή μας αναλύσαμε όλα τα στοιχεία της αρχιτεκτονικής σύλληψης του «υβριδικού» αυτού μνημείου. Ίσως ο αρχιτέκτονας να ήταν κάποιος κατά τα άλλα άγνωστος Γενουάτης, που εργάστηκε για τον σουλτάνο. Την εποχή αυτή εξάλλου μαρτυρείται ανθούσα γενουατική εμπορική παρουσία στην Προύσα. Ιταλό αρχιτέκτονα είχε άλλωστε προτείνει και ο Albert Gabriel, στο μνημειώδες έργο του για τα οθωμανικά μνημεία της Προύσας.

Στο μνημείο μας συνταιριάζονται, σε μια μοναδική σύνθεση, το παράξενο σχήμα και οι περιμετρικές στεγάσεις, μαζί με τις σειρές τοξυλίων σε παράταξη στα γείσα του (μονά χαμηλά και διπλά ψηλότερα). Το στοιχείο αυτό (archettipensili), απαντά στην αρχιτεκτονική της Γένοβας και των κτήσεών της κατά το β΄ μισό του 14ου αιώνα (Torre Embriacci στην Γένοβα, πύργοι στον Καφφάτης Κριμαίας, κ.α.). Σημαντική θέση στο διάκοσμο του πρωτότυπου

αυτού μνημείου μας κατέχει και η γλυπτική του. Πρόκειται για μια καθαρά βυζαντινή γλυπτική ως προς την εμφάνιση και την εκτέλεση της μορφής και του διακόσμου των μελών της, όμως εδώ τα περισσότερα γλυπτά μέλη χρησιμοποιούνται σε ιδιαίτερα ασυνήθιστες θέσεις.

Ο μαρμάρινος γλυπτός διάκοσμος του κτιρίου περιλαμβάνει κύρια ανάγλυφους κοσμήτες στις γενέσεις των τόξων του ισογείου και του ορόφου στην πρόσοψη, αλλά και στο εσωτερικό του ορόφου. Οι κοσμήτες στο εξωτερικό είναι λοξότμητοι και σκαλισμένοι με το μοτίβο της άκανθας, με μικρές διαφοροποιήσεις στην επιμέρους εκτέλεση. Ακολουθούν πιστά το σχήμα των πεσσών και των γωνιών. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σκαλίστηκαν για να διακοσμήσουν το κτίσμα και δεν πρόκειται για *spolia* βυζαντινών μνημείων, όπως υποστηρίχθηκε παλιά. Οι κοσμήτες στο εσωτερικό φέρουν επίσης διάκοσμο άκανθας, αλλά αρκετοί είναι και κοίλοι. Τον γλυπτό διάκοσμο στον όροφο συμπληρώνουν μαρμάρινα θυρώματα στις εισόδους των κελιών του μεντρεσέ. Αυτά αποτελούνται από επάλληλα πλαίσια που αρχίζουν εξωτερικά από μια επίπεδη ταινία. Η κατατομή του κάθε θυρώματος κλείνει εσωτερικά με επιπεδικό κυμάτιο, ενώ το υπέρθυρό του επιστέφεται με λοξότμητο μαρμάρινο γείσο. Ως προς τη μορφή τους λοιπόν τα πλαίσια ακολουθούν τον καθιερωμένο τύπο των βυζαντινών θυρωμάτων. Όλα τα παράθυρα του ορόφου (και αυτά στα δωμάτια των σπουδαστών), έχουν εξωτερικό πλαίσιο παρόμοιο με αυτό των θυρωμάτων, αλλά ασφαλώς μικρότερων διαστάσεων. Τέλος, ανάλογα, μεγαλύτερα όμως πλαίσια, έχουν σχεδόν όλα τα εξωτερικά και εσωτερικά θυρώματα του ισογείου.

Η χρήση βυζαντινής γλυπτικής ή γλυπτικής «βυζαντινού τύπου» σε ένα «υβριδικό» Οθωμανικό μνημείο του Μουράτ Α', αποτελεί μία ιδιαίτερη πρωτοτυπία, χωρίς προηγούμενο. Πρόκειται πιθανότατα για ένα έργο «γενοατικής» έμπνευσης και σχεδιασμού, όπου μέσω ενός σπάνιου καλλιτεχνικού πειραματισμού αναδεικνύεται η αισθητική, καλλιτεχνική και διακοσμητική αξία της βυζαντινής γλυπτικής.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ ΚΑΙ ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΛΥΧΝΟΙ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΤΡΑ. ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ ΚΑΙ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΠΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος - 6^{ος} αιώνας), η Πάτρα παραμένει μια πολυπολιτισμική και πολυεθνική πόλη, ιδρυμένη πάνω στον ίδιο πολεοδομικό ιστό της αρχαίας και ρωμαϊκής πόλης, με μια ισχυρή πλέον χριστιανική κοινότητα. Το λιμάνι της αποτελεί σκάλα για τους κάθε λογής ταξιδιώτες της Δύσης που μεταβαίνουν δια θαλάσσης στην Ανατολή. Έργα υποδομής της ύστερης αρχαιότητας διατηρούνται και συντηρούνται. Η οικονομία της πόλης βασίζεται στην αγροτική παραγωγή, κυρίως στην καλλιέργεια της αμπέλου, του σιταριού και ελαιοκάρπου, καθώς και στην κτηνοτροφία.

Στην προαναφερθείσα περίοδο βιοτεχνικές ζώνες με κεραμικούς κλιβάνους ιδρύονται όχι μόνο ανάμεσα στην οικιστική ζώνη και την παραλία ή στα προς Δ. και Α. όρια της κατοικημένης περιοχής, αλλά και μέσα σε αυτή. Ο μεγάλος αριθμός των κεραμικών εργαστηρίων που έχουν αποκαλυφθεί τις τελευταίες δεκαετίες δηλώνει ότι στην Πάτρα παράγονταν μαζικά αγγεία καθημερινής χρήσης και αντιγράφονταν καθιερωμένοι τύποι λύχνων, ενώ επιβεβαιώνεται και η εισαγωγή από πλησιόχωρα κέντρα για την κάλυψη των αυξημένων αναγκών. Η εύρεση στην Πάτρα πήλινων μητρών λύχνων τύπου Broneer XXVIII και Broneer XXXI αποδεικνύει ότι αυτοί οι τύποι λύχνων, που όπως έχει διαπιστωθεί παράγονταν στα εργαστήρια της Αθήνας, της Κορίνθου, του Άργους, της Ολυμπίας και άλλων μικρότερων κέντρων (π.χ. Δελφοί, κ.α.), παράγονταν και στα εργαστήρια της Πάτρας.

Οι σωστικές ανασκαφές στο σύγχρονο πολεοδομικό ιστό της πόλης της Πάτρας απέδωσαν δείγματα των προαναφερόμενων τύπων λύχνων που η

παραγωγή τους εκτείνεται από τα τέλη του 4ου έως τις αρχές του 7ου αιώνα. Τα δείγματα αυτά αποτελούν τόσο προϊόντα κορινθιακού εργαστηρίου όσο και δείγματα πιθανότατα της τοπικής παραγωγής. Η προέλευση των εισαγόμενων λύχνων από εργαστήρια κεραμικής της Κορίνθου τεκμηριώνεται από τις στενές εμπορικές σχέσεις της Πάτρας με την πρωτεύουσα της επαρχίας Αχαΐας, τις οποίες ευνοούσε ο διαχρονικός οδικός άξονας Πάτρας - Κορίνθου. Η απόδοση των υπόλοιπων λύχνων σε τοπικά μάλλον εργαστήρια αποδεικνύει ότι η Πάτρα δεν είναι μόνο ο τόπος στον οποίο εισάγονται λύχνοι, αλλά αποτέλεσε και την πηγή όπου αναπτύχθηκε η δική της παραγωγή, με μακράιωνα παράδοση που ανάγεται στη ρωμαϊκή περίοδο.

Στα δείγματα που παρουσιάζονται και θεωρούνται εισαγόμενα ο ερυθρός ή ερυθροκάστανος πηλός και οι προσμίξεις του, η απουσία επιχρίσματος, η οριζόντια προεξοχή που τονίζει τη γραμμή της ένωσης του άνω και κάτω τμήματος των λύχνων, η στενή αδιακόσμητη ταινία γύρω από το χείλος, η συμπαγής λαβή και η έλλειψη αρτιότητας στην κατασκευή, με ρηχές και πρόχειρες χαραξίες στον πηλό, αποτελούν διακριτικά στοιχεία της κορινθιακής παραγωγής. Οι λύχνοι που μπορούν να προσγραφούν στην εγχώρια κεραμική παραγωγή χαρακτηρίζονται από πηλό με συχνή εμφάνιση στα τοπικά προϊόντα: αρκετά ανοικτόχρωμο καστανό έως πορτοκαλόχρωμο, λεπτό-μέτριο, ενίοτε με επίχρισμα ίδιας απόχρωσης. Μια μελλοντική πετρογραφική ή χημική ανάλυση, σε κάθε περίπτωση, κρίνεται απαραίτητη ούτως ώστε να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα. Τα διακοσμητικά μοτίβα στους λύχνους αττικού και βορειοαφρικανικού τύπου (αχιβάδα, λέοντας και σταυρός στο δίσκο, φύλλα αμπέλου, κ.ά.), που βρέθηκαν στην Πάτρα, αντλούν από μια κοινή δεξαμενή θεμάτων, όπως διαμορφώθηκε και αξιοποιήθηκε στα σύγχρονα κεραμικά εργαστήρια κατά το ξεταζόμενο χρονικό διάστημα.

**GEORGE BEVAN AND MIGLENA RAYKOVSKA
(IVAN VASILEV, VASSIL TENEKEDJIEV)**

POSTER

**AN APPLICATION OF COLOUR DECORRELATION STRETCHING
TO FADED FRESCOS IN A POST-BYZANTINE CHURCH
(ST. PETKA, WESTERN BULGARIA)**

Colour Decorrelation Stretching, developed originally by NASA JPL to enhance the contrast of remotely-sensed satellite imagery, has now found ever more applications in the documentation of cultural heritage terrestrially, particularly in the field of rock art research. This technique has the obvious advantages of low cost and field-portability – it requires no special cameras or lighting, and uses inexpensive software– and can easily be integrated into the same project with other forms of image-based documentation techniques such as Reflectance Transformation Imaging and Digital Photogrammetry, with only a marginal increase in post-processing time.

The present study, inspired by the recently-published results on the wall-paintings at Angkor Wat, demonstrates how Colour Decorrelation Stretching, a plugin for ImageJ developed by Jon Harmon in the U.S., can be profitably used to document very faded and damaged frescos in the 17th century, Post-Byzantine Church of St. Petka near Sofia, Bulgaria, to improve our understanding of that church's iconographic program and ultimately, to provide a reliable guide for future restoration.

While the iconographic program is not unusual for the period or region, the program on the West wall was poorly understood by researchers despite years of

effort. Colour Decorrelation revealed elements like the Dormition of the Virgin Mary, the Archangel Michael, and the depictions of Constantine and Helena that are invisible to the naked eye. The results of this 2014 pilot project strongly suggest that this technique should be routinely used for the documentation of faded, damaged, or vandalized wall paintings in the Balkans, regardless of whether more expensive techniques are available.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ ΚΑΙ ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ**ΑΝΑΨΗΛΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΣΤΗ ΧΙΟ**

Το κτιριακό συγκρότημα του Αγίου Ισιδώρου στη Χίο υπήρξε σημαντικό προσκύνημα για πολλούς αιώνες και δεχόταν προσκυνητές από το Αιγαίο, τον ελλαδικό χώρο και τη Μικρά Ασία.

Ο άγιος Ισίδωρος και η αγία Μερόπη φέρεται ότι τάφηκαν στη θέση όπου μαρτύρησαν στην εποχή του αυτοκράτορα Δεκίου και από πολύ νωρίς οι τάφοι τους προσείλκυσαν προσκυνητές. Το συγκρότημα αποτελεί ένα από τα ελάχιστα λείψανα που μας αποκαλύπτουν στοιχεία της παλαιοχριστιανικής τοπογραφίας της Χίου, καθώς η μακρά και συνεχής παρουσία πληθυσμού στη θέση της σημερινής πόλης από την αρχαιότητα έως σήμερα και οι καταστροφικοί σεισμοί που έπληξαν το νησί έχουν εξαλείψει άλλες ενδείξεις.

Η θέση του μεγαλύτερου προσκυνήματος της χριστιανικής Χίου βρίσκεται εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης, όχι μακριά από την θάλασσα. Ένας χαμηλός ναός καλυμμένος με πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα υπάρχει σήμερα στη θέση του άλλοτε μεγάλων διαστάσεων ναού του αγίου. Οι ανασκαφικές εργασίες του Α. Ορλάνδου, παλαιότερα, και του Χ. Πέννα στην δεκαετία του '80 αποκάλυψαν μια μακρά σειρά οικοδομικών φάσεων, οι οποίες μπορούν με νέα επεξεργασία των δεδομένων να προσδιορισθούν ακριβέστερα ως προς τη χρονολόγηση και τη μορφή.

Στην αρχική φάση, στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, ιδρύθηκαν τρεις διαδοχικά ναοί του τύπου της βασιλικής με εκτεταμένα ψηφιδωτά δάπεδα, οι οποίοι στέγασαν τον τόπο μαρτυρίου του αγίου. Στη μεσοβυζαντινή

φάση, που μπορεί να χρονολογηθεί στον 9^ο ή στο 10^ο αι, το κτίριο περι-ορίστηκε σε μέγεθος και ο ναός μετατράπηκε σε απλό τετράστυλο σταυροειδή εγγεγραμμένο, με τρεις ημικυκλικές κόγχες. Στη φάση αυτή κατασκευάστηκε εξ ολοκλήρου από spolia των προηγούμενων οικοδομημάτων. Παρόμοιου τύπου ναοί δεν υπάρχουν στην Χίο αλλά η μορφή του μπορεί να προσεγγιστεί από τους περίπου σύγχρονους του ναούς στην Καλαμωτή και στο Άγιο Γάλας. Στους παλαιολόγειους χρόνους, ο ναός ήταν ακόμη τρουλαίος και παραδίδεται από γραπτή πηγή ότι έπαθε μεγάλες βλάβες από σεισμό στα τέλη του 14^{ου} αιώνα. Στους χρόνους της ηγεμονίας των ρωμαιο-καθολικών Γενουατών στο νησί (1346-1566), φαίνεται πως το προσκύνημα έπεσε σε αφάνεια. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα εμφανίζεται ερειπωμένο, ενώ ο σεισμός του 1881 αποτελείώνει το ερείπιο και τον τρούλο του. Τέλος, σε παλαιότερη φωτογραφία από το μουσείο Μπενάκη φαίνεται ότι σε κάποια φάση προ του 1928, ο ναός αυτός είχε μεγαλύτερο ύψος από τον σημερινό, αλλά η θολοδομία του είχε πλήρως καταπέσει και είχε αντικατασταθεί με δικλινή στέγαση. Περιπέτειες και συνεχείς μετασκευές γνωρίζει ο ναός στον 20^ο αιώνα, καταλήγοντας στη μορφή που σώζει σήμερα, ενώ και ο περιβάλλον χώρος του αλλάζει καθώς από περιαστική, αδόμητη, περιοχή μετατρέπεται σε προσφυγικό συνοικισμό μετά το 1922.

Στα ΝΔ. του ναού σώζεται σε κακή κατάσταση διατήρησης δώροφος οικίσκος που αποτελεί τμήμα του περιβόλου. Η επανεξέταση των πληροφοριών που δίνει το ίδιο το μνημείο οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο οικίσκος συνανήκει με τις αρχαιότερες οικοδομικές φάσεις, εκείνες των βασιλικών, και πως αποτελούσε οργανικό τμήμα του συγκροτήματος.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ

ΕΙΝΑΙ Η ΡΟΤΟΝΤΑ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ ΜΑΡΤΥΡΙΟ-ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ;

Η Ροτόντα Θεσσαλονίκης αρχικά ανακτορικός ναός της Τετραρχίας, κτίσθηκε ως αντίγραφο του Πανθέου της Ρώμης, το μεγαλύτερο στο μέγεθος. Για τα ψηφιδωτά, επίσης το μεγαλύτερο σωζόμενο εντοιχίο πρόγραμμα του Αρχαίου κόσμου, διαμορφώθηκε μία άποψη ότι πρόκειται για σύνολο ώριμης χριστιανικής τέχνης (β' μισό 4^{ου} αιώνα έως 6^{ος}/7^{ος} αιώνας). Πλην όμως δεν υπήρξε ούτε προηγούμενο ούτε επόμενο σε προγράμματα αντίστοιχα της τέχνης των κατακομβών και της Ύστερης Αρχαιότητας. Τέτοιου μεγέθους ψηφιδωτό έργο ήταν δύσκολο να επαναληφθεί. Οι αρχιμάστορες που το έφτιαξαν είχαν ευκαιρία, σε ένα ήδη έτοιμο κτήριο, να πειραματισθούν πρωτοποριακά.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα της Ροτόντας ουσιαστικά, παριστάνει μία απλή σκηνή, όπου στο κέντρο του θόλου ιπτάμενη μορφή απευθύνεται ενώπιον 20 επωνύμων ανδρών μαρτύρων. Οπότε μία ανανεωμένη περιγραφή αυτής της κεντρικής μορφής δημιουργεί νέα θεώρηση της σύνθεσης: **1.** Δεν περιβάλλεται από δόξα, όπως πιστευόταν, επειδή τα 28 αστέρια περίξ αυτής ανακαλούν τις 28 σειρές (=σεληνιακός κύκλος) φατνωμάτων του θόλου/ουρανού του προτύπου Πανθέου της Ρώμης. Οπότε διαμορφώνεται η εντύπωση οπαίου, μέσω του οποίου διέρχεται η ανυψούμενη μορφή. **2.** Δεν υποβαστάζεται ακριβώς από τους τέσσερις ιπτάμενους αγγέλους. Αυτοί φέρουν την κυκλική στεφάνη, αποτελούμενη από 25 κλάδους με καρπούς του φθινοπώρου, η οποία ταυτόχρονα χάρη στην ιδιόζουσα ακτινοβολία χρησιμεύει να δηλώνει το κυκλικό άνοιγμα, από όπου εισέρχεται ηλιακό φως. **3.** Επιλέγεται μία παραλλαγή *adventus* Ρωμαίου αυτοκράτορα, που εικονίζεται όρθιος, ολόσωμος, μιλώντας «στρατιωτικά» στους 20 άνδρες μάρτυρες (από 10 «Στρατιώτες» και στρατευμένοι κλη-

ρικοί) κατά το αυτοκρατορικό τυπικό της *adlocutio*. Είχε ήδη εικονισθεί στην κατακόμβη του Αγίου Σεβαστιανού Ρώμης (*cubiculum Clodius Hermes*), όπου ένας στρατιωτικός απευθύνει τον λόγο σε ομάδα ανθρώπων.

Πρόκειται λοιπόν για μία πρωτότυπη στην εποχή της σύνθεση, αλλά προέκυψε από διασκευή καθιερωμένου θέματος, της *adventus*, όπου ο αυτοκράτορας άλλοτε ιππεύων, άλλοτε πεζή - ή και ένθρονος -, συνοδεύεται από σωματοφύλακες ή άλλες μορφές, όπως Νίκες που κρατούν στεφάνια. Συναφής πηγή είναι ερωτιδαίς που βαστάζουν γιρλάντες. Αυτά όμως συμβαίνουν στη γη. Εδώ η μορφή βρίσκεται στον ουρανό, οπότε ανακαλεί και την *consecratio*, εφαρμοζόμενη σε σκηνές αποθεωθέντων αυτοκρατόρων, π.χ. η στήλη Αντωνίνου, Πεδίον Άρεως Ρώμης ή ακόμη εικόνα του Κωνσταντίνου (Ευσέβιος, Βίος, IV.69.2: κατασκευασθείσα στη Ρώμη με διαταγή της Συγκλήτου το 337). Συνεπώς το πρόγραμμα αποκτά την έννοια μοντέλου μιας μεταβατικής εποχής.

Η ερμηνεία της ιπτάμενης μορφής είναι θεμελιώδης για την κατανόηση του προγράμματος, όπου ενώπιον μαρτύρων της Ανατολής ένας μεγαλομάρτυρας δοξάζεται με μία ποιητική προσαρμογή *adventus* και *consecratio*. Σε πιο απλοποιημένη και μεταγενέστερη εκδοχή υπάρχει ανάλογο πρόγραμμα στα Μαρτύρια του Αγίου Βίκτωρος Μιλάνου και Αγίου Πρίσκου Καπύης, όπου οι τοπικοί μάρτυρες συνοδεύονται από άλλους μάρτυρες, αντίστοιχα του Μεδιολάνου και της Ιταλίας. Με βάση δε μία περιγραφή του μαρτυρίου του αγίου Αλεξάνδρου Θεσσαλονίκης (+c.299/300, 14/03) (βλ. *AASS Martii*, II,344-345}, αυλικού του Γαλερίου, όπου η ψυχή του με τον αποκεφαλισμό του εθεάθη από τον καίσαρα – πιθανώς άγαλμα ως κτήριο μνημείου - να ανυψώνεται από τέσσερις αγγέλους (βλ. Στ. Γουλούλης, *Μνημείο και Περιβάλλον*, 12 (2015), 11-38), προτείνεται η ταύτιση της Ροτόντας (αρχικά Μαρτύριο, πρβλ. Ν. Μουτσόπουλος, 10^ο Δ. Σ. Χρ. Αρχ, Β', 355-375) με το Μαρτύριο του αγίου Αλεξάνδρου. Η μνήμη του στις 9/11 εξηγεί γιατί στη βυζαντινή εποχή το μνημείο, ευρισκόμενο σε στρατιωτική ζώνη, ετιμάτο στους επίσης «στρατιώτες» Ασωμάτους (8/11).

FRANCESCO D'ANDRIA**SAINTS AND PILGRIMS IN THE LYKOS VALLEY (ASIA MINOR)**

The valley of the river Lykos, in which the cities of Hierapolis, Laodicea, and Colossae were found, is a region where Christianity grew vigorously as early as the first century, as attested by the New Testament (the epistles of St Paul, the Revelation, etc.). In the early centuries of the Christian era, highly influential figures such as Papias, Apolleinarios, and Sagaris provided a point of reference that went beyond regional boundaries, establishing a direct relationship between these communities and the main centres of the new religion in Asia and Rome. The prestige of these communities was linked to the tradition of the Apostle Philip, who was believed to have brought the Gospel to Hierapolis and to have been martyred there. The presence of his tomb in the Phrygian city, associated with that of John in Ephesus, is cited as early as the late 2nd century in the famous letter by Bishop Polycrates to Pope Victor regarding the correct date on which to celebrate Easter. Recent archaeological research in these cities has yielded extraordinary archaeological and epigraphical evidence, particularly in Hierapolis, where in 2011 excavations by the Italian Archaeological Mission brought to light the tomb of the Apostle Philip and the church built in the 6th century around this extraordinary relic. The saint's sepulchre became the focal point of an important pilgrimage site, a Shrine of the Orient drawing visitors from regions near and far, as attested by Armenian inscriptions. The monumental complex is situated along a route that led pilgrims from the city to the summit of the hill, dominated by the Octagon built in the 5th century AD to mark the place of Philip's martyrdom outside the city. In Laodicea, recent excavations have brought to light a splendid cathedral in the centre of the city. Against a backdrop of civic rivalry linked to

Christian themes, a new sanctuary was built in the area of the necropolis in memory of Sagaris, the city's martyred bishop. In all these traditions an important role is played by the distinctive natural characteristics of the region, affected by seismic and hydrothermal phenomena. The latter also form the basis of the story of the apparition in Chonai of the Archangel Michael, whose cult then spread across the Mediterranean and as far as northern Europe.

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

**ΝΕΟΣ ΗΛΙΟΣ ΕΠΙΛΑΜΨΑΣ ΤΟΙΣ ΕΛΛΗΣΙΝ;
 Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΕΝΟΣ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΑΓΑΛΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΗΛΙΟΥ
 ΑΠΟ ΤΟ ΓΥΘΕΙΟ ΛΑΚΩΝΙΑΣ**

Κατά τη σύντομη ανακοίνωσή μου θα παρουσιάσω μια αδημοσίευτη μαρμαρίνη κεφαλή (υψ. 0,55 μ.), η οποία βρέθηκε στο αρχαίο θέατρο του Γυθείου και παριστάνει τον θεό Ήλιο. Ανήκε πιθανότατα σε κάποιο υπερφυσικού μεγέθους άγαλμα του θεού. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου αποδίδονται με άτεχνο και αδρό τρόπο, ενώ η επιφάνεια του έργου έχει υποστεί φθορές από μεταγενέστερη χρήση. Στο άνω τμήμα της κεφαλής υπάρχουν επτά οπές για την στερέωση μεταλλικών στοιχείων, τα οποία πιθανότατα αναπαριστούσαν ηλιακές ακτίνες.

Θα υποστηρίξω ότι η κεφαλή αυτή ανήκε σε κάποιο δημόσιο μνημείο, το οποίο συνδέεται με την λατρεία του αυτοκράτορα· χρονολογείται μεταξύ του ύστερου τρίτου και των αρχών του τέταρτου αιώνα με πιθανότερη την σύνδεσή του με τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο. Αφού αντιπαραβάλλω εν συντομία την υπό εξέταση κεφαλή με άλλα δημόσια μνημεία που αποδίδουν ιδιότητες του ήλιου σε ρωμαίους αυτοκράτορες ή τους συνδέουν με παραδοσιακές τοπικές λατρείες, θα επικεντρωθώ σε γραπτές και αρχαιολογικές πηγές που αναφέρονται στη σχέση του Κωνσταντίνου με τον θεό Ήλιο/Απόλλωνα/Sol Invictus. Θα αναφερθώ επίσης σε πτυχές της ιστορίας της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας, οι οποίες αναδεικνύουν τις σχέσεις των πόλεων της επαρχίας με τη δυναστεία του Κωνσταντίνου και ενδεχομένως ρίχνουν φως στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος.

Στα συμπεράσματά μου θα υποστηρίξω ότι το εν λόγω μνημείο χρονολογείται μεταξύ των ετών 317 και 337 μ.Χ. και σχετίζεται πιθανότατα με την αυτοκρατορική λατρεία των μελών της νέας Φλαβιανής δυναστείας του Κωνσταντίνου στην πόλη του Γυθείου· ανήκει σε μια ειδική κατηγορία μνημείων, τα οποία φαίνεται να προσλαμβάνουν την νέα δυναστική εικόνα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου με παραδοσιακούς ή θρησκευτικά ουδέτερους όρους.

ΔΕΛΟΥΚΑ ΚΑΤΕΡΙΝΑ**«ΚΑΡΑΒΟΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗΣ, ΑΠΟΤΥΠΩΣΗΣ
ΚΑΙ ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΝΑΥΤΙΚΩΝ ΑΚΙΔΟΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ
ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ»**

Το πρόγραμμα ΚΑΡΑΒΟΙ αφορά στη χαρτογράφηση, αποτύπωση και ψηφιοποίηση των ναυτικών ακιδογραφημάτων των μεσαιωνικών μνημείων της Κύπρου. Φορέας υλοποίησης είναι το Εργαστήριο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Κύπρου σε συνεργασία με το τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου και το Κυπριακό Ινστιτούτο Έρευνας και Τεχνολογίας. Η πρόταση αυτή επελέγη για χρηματοδότηση από την Επιτροπή Α.Γ. Λεβέντης του Πανεπιστημίου Κύπρου και το πρόγραμμα άρχισε τον Ιούνιο του 2014.

Σκοπός του προγράμματος είναι η καταγραφή όλων των ναυτικών χαραγμάτων σε βάση δεδομένων με ανάλυση των τυπολογικών χαρακτηριστικών τους, η ψηφιοποίηση του υπάρχοντος υλικού, η εφαρμογή νέων τεχνολογιών τεκμηρίωσης, και εν τέλει η διάσωση μιας ιδιαίτερας ευαίσθητης ομάδας αρχαιολογικών τεκμηρίων. Μάλιστα, απ' όσο γνωρίζουμε, είναι η πρώτη φορά που επιχειρείται η συνολική θεώρηση ναυτικών χαραγμάτων μιας γεωγραφικής και πολιτιστικής ενότητας, όπως αυτή της Κύπρου, και γι' αυτό δίνεται μεγάλη έμφαση στη δημιουργία των υποδομών και την ανάπτυξη των κατάλληλων μεθόδων για τη συνέχιση και διεύρυνση του προγράμματος στο μέλλον.

Τα πρώτα χαράγματα πλοίων στην Κύπρο έχουν βρεθεί στο Κίτιον και στην Έγκωμη και χρονολογούνται στο τέλος της Υστεροκυπριακής και στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Μέσα από την έρευνα διαπιστώθηκε ένα κενό,

μιας και τα αμέσως μεταγενέστερα χαράγματα πλοίων που εντοπίστηκαν στο νησί χρονολογούνται στους μεσαιωνικούς χρόνους. Μέχρι στιγμής έχει γίνει αυτοψία σε 147 μνημεία, από τα οποία τα 139 είναι εκκλησίες και έχουν καταγραφεί 196 ναυτικά χαράγματα από 40 μνημεία σε όλη την Κύπρο.

Με την ολοκλήρωση του προγράμματος θα έχει συνταχθεί ένα πλήρες corpus των ναυτικών χαραγμάτων της Μεσαιωνικής Κύπρου, το οποίο και θα μπορεί να αποτελέσει σημαντική πηγή πληροφοριών για τον ερευνητή της περιόδου, σε θέματα όπως η τυπολογία των πλοίων, η ναυπηγική, η ναυτική δραστηριότητα, ο άνθρωπος πίσω από το χάραγμα, οι λατρευτικές πρακτικές, συμβάλλοντας στην μελέτη του ναυτικού πολιτιστικού τοπίου της μεσαιωνικής Κύπρου.

EKA DUGHASVILI

MACARIUS PATRIARCH OF ANTIOCH (17TH C.) AND GEORGIA

The present paper deals with some aspects of the letters of Macarius Patriarch of Antioch and his descriptions of Georgia and the Georgians, their religious relics, most venerable icons, and manuscripts.

Yousemetropolitan bishop of Zaim, the son of the priest Paul, was born in Aleppo and was a disciple of Euthymius II Karmah. He was ordained a priest after marriage and had also worked as a weaver. In 1627 Meletios Zaim had a son, Paul Zaim (sometime known as *Paul of Aleppo*), who became his secretary and biographer.

After the death of his wife in 1627, he retired to the Mar Saba monastery until 1634. On October 27, 1635 he was consecrated of Aleppo by Patriarch Euthymius III of Chios (taking the name of *Meletios*), who also appointed him catholicos (supervisor) of the entire patriarchate. As Metropolitan of Aleppo he led a brilliant and rich period for the Christians of Aleppo. In 1624 he led a pilgrimage to Jerusalem where he met the Catholicos of Georgia, whom he accompanied to Damascus. Following this pilgrimage, he traveled to Georgia.

In the collection of the National Centre of Manuscripts are letters of Patriarch Macarius, wherein he offers very interesting information about Georgian Holy sites, relics, and ancient manuscripts.

Patriarch Macarius of Antioch (17th c.) mentions the Georgian manuscript *Gulani*, which greatly impressed him: “Every church in Georgia houses a huge book that is at least equal to a half of a pack mule’s load. This book lies on the kliros, on the analogion, and is covered with canvas or cloth; it contains all the liturgical books which believers need and read during a year. Namely: the Gospel, the

Acts, the Epistles of the Apostles, twelve *Menaia*, *Triodion* and *Pentekostarion*, the Book of Prophets, the Psalms, zhamni (Orologion), synaxary, the typicon, the Lives of the saints which are read at great feasts, the book by Theodore of **Studios**, and other precious and beautiful books”.

Patriarch Macarius also gives information on the relationships between the Georgian church and Jerusalem in the 17th century.

This paper will discuss some aspects of the Patriarch's letters and present their importance for the study of late medieval cultural relations.

ΡΟΔΟΝΙΚΗ ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ ΤΟΥ ΒΡΟΝΤΟΧΙΟΥ ΣΤΟΝ ΜΥΣΤΡΑ

Το νοτιοανατολικό παρεκκλήσιο του ναού της Οδηγήτριας του Βροντοχίου συνδέεται με τον ηγούμενο Κυπριανό, το μονόγραμμα του οποίου βρίσκεται στον γραπτό διάκοσμο του παρεκκλησίου, πάνω από την είσοδο: ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ ΠΡΩΤΟΣΥΓΚΕΛΛΟΥ ΘΥΤΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ. Το όνομα του Κυπριανού είναι επίσης γνωστό από πατριαρχικό σιγίλλιο του 1366, με το οποίο ανανεώνονται παλαιές παραχωρήσεις προς τη Μονή. Η χρονολογία αυτή αποτελεί *post quem* για τη χρονολόγηση του παρεκκλησίου και των τοιχογραφιών.

Το κυρίως θέμα του εικονογραφικού προγράμματος του παρεκκλησίου αποτελεί το όραμα του Ιωάννη Μαυρόποδα, μητροπολίτη Ευχαΐτων, κατά το οποίο αποκαλύφθηκε η ισοτιμία των Τριών Ιεραρχών. Το όραμα αυτό, έθεσε τέλος σε μία έριδα των λογίων της εποχής σχετικά με την υπεροχή ενός από τους τρεις πατέρες της εκκλησίας και οδήγησε περί τα τέλη του 11ου αι. στην καθιέρωση κοινής εορτής στη μνήμη τους.

Το πρόγραμμα διαρθρώνεται ως εξής: στον ανατολικό τοίχο, στη μικρή κόγχη εικονίζεται η Παναγία ημίσωμη με τον Χριστό σε μετάλλιο μπροστά στο στήθος, πλαισιωμένη από δύο ημίσωμους αγγέλους σε κυανό βάθος. Στα πλάγια εικονίζονται συλλειτουργούντες ιεράρχες με ενεπίγραφα ειλητά. Πάνω από την κόγχη ο Μυστικός Δείπνος, παράσταση που αναπτύσσεται σε επιμήκη διάταξη και καταλαμβάνει όλο το πλάτος του ανατολικού τοίχου. Στη θολωτή οροφή, πάνω από την παράσταση του Μυστικού Δείπνου, εικονίζεται το όραμα του Ιωάννη Ευχαΐτων με τους Τρεις Ιεράρχες καθισμένους ισότιμα σε τρεις όμοιους θρόνους και τον Ιωάννη όρθιο αριστερά. Στο δυτικό τμήμα του θόλου παριστάνονται ένθρονοι οι Τρεις Ιεράρχες στη συμβολική απεικόνισή τους ως Πηγών της θείας Σοφίας. Στην ανώτερη ζώνη του νότιου τοίχου εικονίζεται το

όραμα του Πρόκλου κατά το οποίο ο απόστολος Παύλος μεταδίδει στο αυτί του Ιωάννη Χρυσοστόμου τη θεία Σοφία, ενώ ο Πρόκλος παρακολουθεί τη σκηνή από τη μισάνοιχτη θύρα. Στο αντίστοιχο τμήμα του βόρειου τοίχου ο Ιωάννης Ευχαΐτων εξηγεί το όραμά του σε μια ομάδα λαϊκών και μοναχών. Στα χαμηλά μέρη των πλάγιων τοίχων, στο ανατολικό τμήμα συνεχίζεται η παράσταση των συλλειτουργούντων ιεραρχών, ενώ στη συνέχεια στον νότιο τοίχο εικονίζονται τρεις ολόσωμοι στρατιωτικοί άγιοι και στον βόρειο οι Τρεις Ιεράρχες ολόσωμοι και μετωπικοί. Στον δυτικό τοίχο πάνω από το τοξωτό άνοιγμα της εισόδου το μονόγραμμα του Κυπριανού που αναφέραμε, και στα πλάγια της θύρας, στο νότιο τμήμα ολόσωμοι και μετωπικοί ο άγιος Θεόδωρος Τήρων, ο Μάξιμος Ομολογητής, ο Ιωάννης Δαμασκηνός και στο βόρειο ο όσιος Νίκων ο Μετανοείτε. Η μέτρια διατήρηση των τοιχογραφιών δεν επιτρέπει ιδιαίτερες τεχνολογικές παρατηρήσεις, ωστόσο τα επιμέρους στοιχεία αποτυπώνουν τα χαρακτηριστικά της τέχνης του τρίτου τέταρτου του 14ου αι.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του παρεκκλησίου εστιάζεται σε θέματα σχετικά με τον βίο των Τριών Ιεραρχών, επιλογή που απηχεί πιθανότατα μια αναθέρεμανση της λατρείας τους στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 14ο αι. Ενισχυτικό αυτής της υπόθεσης είναι το γεγονός της συγγραφής μιας σειράς εγκωμιαστικών λόγων από λογίους ιεράρχες της εποχής (Φιλόθεος Κόκκινος, Νικόλαος Καβάσιλας, Φιλόθεος Σηλυμβρίας). Στο ίδιο κλίμα μπορεί να ενταχθεί και η απόδοση τιμής στον Ιωάννη Ευχαΐτων, που απεικονίζεται εδώ με το φωτοστέφανο του αγίου, αν και δεν υπάρχουν στοιχεία για την ανακήρυξή του σε άγιο.

Η αφιέρωση του παρεκκλησίου στους Τρεις Ιεράρχες αποτελεί κατά τη γνώμη μας ένδειξη ότι ο ηγούμενος της Μονής της Οδηγήτριας Κυπριανός ήταν λόγιος με πνευματικές και θεολογικές αναζητήσεις, αφού επέλεξε να κοσμήσει με αυτό το πρόγραμμα το παρεκκλήσιο που ο ίδιος πρόσθεσε στο ΝΑ τμήμα του καθολικού της Μονής. Εξάλλου η ύπαρξη ενός ορθογώνιου ορύγματος στο νότιο τμήμα του δαπέδου οδηγεί στη σκέψη ότι πρόκειται πιθανότατα για τον τάφο του Κυπριανού και ότι ο προορισμός του παρεκκλησίου ήταν ταφικός.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΖΩΗ**Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΑΛΙΩΝ ΣΙΝΙΩΝ ΣΤΗΝ
ΚΕΡΚΥΡΑ ΚΑΙ ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΣΩΖΟΜΕΝΟΙ ΝΑΟΙ**

Στο βορειοανατολικό ορεινό τμήμα της Κέρκυρας, στους πρόποδες της υψηλότερης κορυφής του όρους Παντοκράτορα (ύψ. 906μ.), χωροθετείται ο οικισμός των Παλιών Σινιών, ο οποίος βρίσκεται σε προστατευμένη θέση με υψόμετρο 460 έως 486μ., σε μία περιοχή με ιδιαίτερα έντονο γεωγραφικό ανάγλυφο. Τόσο η θέση του οικισμού, όσο και το τοπωνύμιο σε συνδυασμό με τα ιστορικά δεδομένα συνδέουν τις Παλιές Σινιές με τους μεσαιωνικούς οικισμούς του νησιού.

Το εγκαταλελειμμένο σήμερα οικιστικό σύνολο, άγνωστο στην έως τώρα βιβλιογραφία, αναφέρεται για πρώτη φορά στις πηγές το 1347 μαζί με άλλους 22 οικισμούς στο έγγραφο του ιερέα και μοναχού Άνθιμου Περιθειώτου, που αφορά στην ίδρυση της μονής του Παντοκράτορα του Υψηλού, στην κορυφή του ομώνυμου κερκυραϊκού όρους. Στο πέρασμα των χρόνων ο οικισμός αποτέλεσε για σχεδόν πέντε αιώνες ένα οργανωμένο και αυτάρκες μικρό επαρχιακό οικιστικό σύνολο.

Η χωροταξική οργάνωση του οικισμού, καθορίσθηκε εν πολλοίς από το υπάρχον γεωγραφικό ανάγλυφο της περιοχής, με τις απότομες ορεινές κορυφογραμμές, τις έντονες φυσικές κλίσεις του εδάφους, την ύπαρξη ρεμάτων και των κακοτράχαλων βουνοπλαγιών. Απόρροια αυτής της ιδιάζουσας γεωμορφολογίας είναι η ανάπτυξη του οικισμού σε ξεχωριστές οικιστικές ενότητες χωρίς σαφή όρια μεταξύ τους.

Συγχρόνως, η πολεοδομική οργάνωση του οικισμού αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα υπαίθριας οικιστικής αρχιτεκτονικής, έτσι όπως απο-

τυπώνεται και αναπτύσσεται στους πολυάριθμους οικισμούς της κερκυραϊκής υπαίθρου, οι οποίοι βρίσκονται σήμερα κατανεμημένοι σε όλη την έκταση του νησιού. Με περισσότερες από μια απομακρυσμένες ανισομεγέθεις γειτονιές, ο κεντρικός πυρήνας του οικισμού ορίζεται από έναν κύριο οδικό άξονα, εκατέρωθεν του οποίου εκτείνονται μικρότερα ακανόνιστα δρομάκια, με ανοδικές ή καθοδικές κλίσεις που οδηγούν στις κατοικίες. Οι οικίες αφορούν διώροφες ή ισόγειες κατασκευές, αγροτικού χαρακτήρα, τυπικές της κερκυραϊκής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής.

Τρεις μονόχωροι ναοί, ο Άγιος Θεόδωρος Στρατηλάτης, ο Άγιος Γεώργιος και η Αγία Τριάδα συμπληρώνουν τον πολεοδομικό ιστό του οικισμού. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων βασιλικές, οι οποίες στο εσωτερικό τους διασώζουν, αν και αποσπασματικά, ενδιαφέροντα τοιχογραφικά σύνολα μεταβυζαντινής περιόδου, αποτελώντας δείγματα κερκυραϊκής εκκλησιαστικής τέχνης, έτσι όπως αυτή αποτυπώθηκε στα απομακρυσμένα από το αστικό κέντρο της Κέρκυρας, εκκλησιαστικά μνημεία.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΑΠΠΑΣ**ΑΝΔΡΟΜΟΝΑΣΤΗΡΟ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ: ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ**

Η μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, ευρύτερα γνωστή με την επωνυμία «Ανδρομονάστηρο», βρίσκεται σε απόσταση μερικών χιλιομέτρων από την Αρχαία Μεσσήνη, στα νοτιοανατολικά του οικισμού των Πετραλώνων, εντός κατάφυτης ρεματιάς ιδιαίτερου φυσικού κάλλους. Πρόκειται για το εντυπωσιακότερο μοναστηριακό συγκρότημα της μεσσηνιακής υπαίθρου και ένα από τα ωραιότερα της Πελοποννήσου, με μακραίωνη ιστορία.

Το καθολικό της μονής είναι ένας τρουλαίος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός σχετικά μεγάλων διαστάσεων, της παραλλαγής του ημισύνθετου τετρακίονιου, με νάρθηκα στα δυτικά ευρέως μετασκευασμένο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Ο ναός είναι κτισμένος πάνω από τη σημαντικότερη πηγή της περιοχής, η οποία συνεχίζει να αναβλύζει σε έναν υπόγειο διμερή καμαροσκέπαστο χώρο. Στην αρχική του μορφή το καθολικό πλαισιωνόταν στα βόρεια από καμαροσκέπαστη στοά, όπως υποδεικνύουν τα σωζόμενα ίχνη της θολοδομίας της στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού. Η στοά επεκτεινόταν πιθανώς και στη δυτική πλευρά του νάρθηκα, θυμίζοντας το ανοικτό προστώο της γειτονικής εκκλησίας της Ζωοδόχου Πηγής (Σαμαρίνα), με την οποία το καθολικό του Ανδρομονάστηρου μοιράζεται πολλά κοινά κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά. Στον αρχικό σχεδιασμό του μνημείου περιλαμβανόταν μία ακόμη ξυλόστεγη στοά κατά μήκος τμήματος της νότιας όψης του κυρίως ναού, όπως μαρτυρούν οι καλοφτιαγμένες υποδοχές για την πάκτωση των ξύλινων δοκών μιας μονόρριχτης στέγης.

Λίγο μετά την ολοκλήρωση της ανέγερσης του ναού προστέθηκε στο ανατολικό πέρας της νότιας στοάς μικρός καμαροσκέπαστος χώρος, που

επικοινωνούσε με τον σταυροειδή πυρήνα, μέσω εντυπωσιακού θυραίου ανοίγματος. Το πρόσκτισμα φαίνεται ότι λειτουργούσε ως παρεκκλήσιο αφιερωμένο στον Προφήτη Ηλία, όπως μαρτυρούν τα σπαράγματα του ζωγραφικού του διακόσμου. Κάτω από τον χώρο του παρεκκλησίου διαμορφώνεται μικρή καμαροσκέπαστη κρήνη, από όπου έρρεε το νερό της πηγής που αναβλύζει από το υπόγειο του καθολικού.

Ο ναός έλαβε τη σημερινή του μορφή πιθανόν λίγο πριν από το 1612, μετά την υλοποίηση ενός μεγαλεπήβολου οικοδομικού προγράμματος με την πρωτοβουλία του ιερομόναχου Ανθίμου από τη μονή Βουλκάνου. Στο πλαίσιο του προγράμματος κατασκευάστηκαν οι υφιστάμενοι χώροι κατά μήκος της βόρειας, δυτικής και νότιας πλευράς του ναού. Η δραστική αυτή μετασκευή κατέστρεψε σχεδόν κάθε ίχνος από τις αρχικές στοές. Οι νέοι χώροι στεγάστηκαν σε ψηλότερη στάθμη με εγκάρσια διατεταγμένες καμάρες, που εδράζονται σε σειρά παραστάδων κατά μήκος των πλευρικών τοίχων. Η αλλαγή στη στάθμη της στέγασης των νεόδμητων προσκισμάτων επέβαλε και τη συνολική, σχεδόν, ανακατασκευή του νάρθηκα, η αρχική στέγαση του οποίου φαίνεται ότι γινόταν σε πολύ χαμηλότερο ύψος, όπως συμβαίνει στην πλειονότητα των ναών του συγκεκριμένου τύπου. Από την αρχική φάση του νάρθηκα διατηρείται σήμερα μόνο το μαρομαροθέτημα του δαπέδου.

Τα νέα στοιχεία που προέκυψαν κατά τις εργασίες αποκατάστασης της μονής που υλοποιήθηκαν τα τελευταία τέσσερα χρόνια από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, ενισχύουν τη χρονολόγηση της πρώτης φάσης του καθολικού στις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα, καθιστώντας το ένα από τα σημαντικότερα μνημεία που κτίστηκαν στην Πελοπόννησο λίγο μετά την εγκατάσταση των Φράγκων στην περιοχή και την ίδρυση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας (1205-1428).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΤΣΑΦΑΔΟΣ

ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 13^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 14^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΣΤΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΙΤΑ (1278) ΚΑΙ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΙΤΤΑ (1322) / ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΟ ΝΥΦΙ (1326), ΣΤΗ ΜΕΣΑ ΜΑΝΗ. ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Χειρόγραφα βυζαντινής εποχής προερχόμενα από την περιοχή της Μέσα Μάνης μέχρι σήμερα δεν έχουν ανακαλυφθεί. Τα μόνα σωζόμενα μνημεία γραφής είναι οι αφιερωματικές επιγραφές στους ναούς της. Οι μικρογράμματα επιγραφές (1263 – αρχές 14^{ου} αι.) της πρώτης περιόδου των Παλαιολόγων, ιδιαίτερα όσες απ' αυτές σώζονται σε ικανοποιητική κατάσταση, αποτελούν πολύτιμα μνημεία γραπτού λόγου. Από τα μνημεία αυτά, πλέον των πληροφοριών που καθεαυτά κομίζουν, προσποριζόμαστε παράπλευρα και στοιχεία που διευκολύνουν πρώτες εκτιμήσεις για την εγγραμματοσύνη των ζωγράφων της περιοχής και κατ' επέκταση και της περιοχής σαν σύνολο. Το γεγονός ότι ορισμένες από τις επιγραφές είναι αρκετά εκτεταμένες σε μέγεθος τις καθιστά και από παλαιογραφικής σκοπιάς μοναδικής αξίας ντοκουμέντα. Η προκείμενη παρουσίαση φιλοδοξεί να αποτελέσει συμβολή στην τελευταίως επιδεικνυόμενη προσπάθεια οι επιγραφές να ιδωθούν κάτω από το ίδιο «παλαιογραφικό» πρίσμα όπως τα χειρόγραφα.

Οι επιγραφές της επικεφαλίδας απέχουν μεταξύ τους χρονολογικά περίπου μισόν αιώνα. Η συγκριτική μεταξύ τους, αλλά και προς άλλα κείμενα, παλαιογραφική διεξέταση δίνει έμμεσα στοιχεία για τις επιρροές που δέχθηκαν οι «ιστοριογράφοι» στον τρόπο που έγραφαν και γενικά για την

εξέλιξη της γραφής στη Μάνη κατά τις πρώτες δεκαετίες της παλαιολόγιας περιόδου.

Στους συνημμένους πίνακες οι επιγραφές αναλύονται στα στοιχεία από τα οποία συντίθενται (γράμματα και συνδυασμούς γραμμάτων, συντμήσεις και βραχυγραφίες, σύμβολα, τόνους και πνεύματα, σημεία στίξης). Από τους πίνακες αυτούς προκύπτουν παλαιογραφικού ενδιαφέροντος στατιστικά συμπεράσματα. Η εμφανιζόμενη ανάλυση διευκολύνει επίσης συγκρίσεις με χειρόγραφα σύγχρονα ή σχεδόν σύγχρονα ή/και άλλες επιγραφές. Στην παρουσίαση παρατίθενται επίσης και εικόνες ή μεταγραφές από άλλες σχετιζόμενες με το θέμα επιγραφές της περιοχής, γνωστές ή εδώ πρωτοεμφανιζόμενες.

Η προκείμενη παρουσίαση αποτελεί τμήμα μελέτης η οποία πραγματεύεται την πλήρη από παλαιογραφικής σκοπιάς ανάλυση του συνόλου των αξιοποιήσιμων επιγραφών στη Μέσα Μάνη. Η μελέτη αυτή θα δημοσιευθεί στο αμέσως προσεχές μέλλον.

ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΚΑΤΣΕΛΑΚΗ**ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΗ ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ
ΣΤΗΝ ΚΥΜΗ ΕΥΒΟΙΑΣ**

Στο πλαίσιο εργασιών συντήρησης του καθολικού της βυζαντινής Μονής Μάντζαρης κοντά στην Κύμη, σύμφωνα και με εγκεκριμένη από τα αρμόδια όργανα του ΥΠΠΟΑ, πραγματοποιήθηκε αποκαθίλωση του συνόλου των εικόνων του νεωτερικού ξύλινου τέμπλου του ναού. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν οι τέσσερις δεσποτικές εικόνες με τον Χριστό Παντοκράτορα, την Παναγία του Πάθους που επιγράφεται *Η ΑΜΟΛΥΝΤΟΣ*, τον Ιωάννη Πρόδρομο ημίσωμο με τέσσερις μικρογραφημένες σκηνές από το βίο του στο κατώτερο τμήμα, και τη Σύναξη των Ασωμάτων. Οι τέσσερις εικόνες, που σύμφωνα με την κοινή τεχνολογία κατασκευής τους, όπως το αυτόξυλο πλαίσιο και οι όμοιες διαστάσεις, αλλά και τα τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά, μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια στην καλλιτεχνική παραγωγή του ίδιου ζωγράφου, υπογραφή του οποίου βρίσκουμε μόνο σε αυτήν του Προδρόμου. Σύμφωνα με την επιγραφή στο κάτω μέρος της εικόνας, πρόκειται για τον ζωγράφο Νικόλαο, ο οποίος ολοκλήρωσε την κατασκευή τους τον Ιούνιο του 1690.

Οι εικόνες της Μονής Μάντζαρη παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο για τους εικονογραφικούς τύπους που υιοθετεί ο ζωγράφος στην απόδοση των ιερών μορφών, εμπνευσμένους από τύπους καθιερωμένους στην κρητική ζωγραφική, αλλά και για τις ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες στην τεχνική κατασκευής τους, όπως η ευρεία χρήση γύψινων διακοσμητικών λεπτομερειών στους φωτοστεφάνους και τα φορέματα, η έντονη διακοσμητική διάθεση σε επιμέρους στοιχεία όπως τα δισκάρια με τις συντομογραφίες των αγιονυμικών επιγραφών και τα πλουμιστά κεντίδια που κοσμούν τα ενδύματα των μορφών.

NINO KAVTARIA

**FROM THE SOUTH CAUCASUS TO ANTIOCH:
THE ARTISTIC TRANSITION IN MEDIEVAL GEORGIAN BOOK ART**

The present paper is dedicated to the art of the Medieval Book as a result of the cultural transition and interrelation of two medieval regions, the South Caucasus and Antioch, during the 11th and 12th centuries. Georgians pilgrimage to the sacred place of Symeon the Stylite Younger in the early Middle Ages ended in the early 11th century with the establishment of Georgian colonies and/or Georgian monasteries on the Black Mountain.

From the beginning of the eleventh century, Scriptoria of the Black Mountain (Antioch) experienced a revival in the art of book illumination. In surviving illustrated manuscripts it is possible on the one hand to trace the development of distinctive Black Mountain School features and on the other the influence of national artistic features, alongside Byzantine traditions and cultural-artistic influences.

This paper will show the artistic interactions of two schools of Georgian Book art of the 9th to 12th century: Tao-Klarjeti (South Georgia, now in Turkey) and the Black Mountain (Antioch, now also in Turkey).

The main goal is to explore major tendencies in miniature painting, identify its chief characteristics, and draw parallels between foreign impact, local artistic traditions and those of the milieu. It would be interesting to study not only the physical and external aspects of books, but also the function of the book in society that produced it.

The subject is to show the artistic principles of manuscript illustration due to the traditions of these Scriptoria (Tao-Klarjetian and the Black Mountain) and

at the same time to establish and underline the local peculiarities which were common to the art of the book, and to study innovations, traditions, and relations not only with the artistic samples produced at other monasteries, but also their relation to schools of Byzantine, Syriac, and Georgian book art itself. The collaboration between artists and the scribes within these scriptoria is well known.

We will also consider the nature of the transfer of artistic traditions from one area to another – from the South Caucasus (Tao-Klarjeti) → to Antioch – and the development there of its own features, and to investigate the sources of such alterations in artistic forms and iconography.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΕΦΑΛΑ

ΤΟ ΤΑΜΑ ΕΝΟΣ ΤΡΙΒΟΥΝΟΥ. ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΦΙΕΡΩΤΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΤΜΟ

Στην έκδοση «Πατμακὰ Τοπωνύμια (γεωγραφία, ιστορία, έτυμολογία, παραδόσεις)» (*Δωδεκανησιακὸν Ἄρχειον Β΄*, 1956), ο καθηγητής Παναγιώτης Κρητικός, αναλύοντας το τοπωνύμιο *Ἄης Βασίλης* και περιγράφοντας την τριπλή εκκλησία των Αγίων Βασιλείου, Θαλλελαίου και Αθανασίου στην Πίσω Λότζα του οικισμού της Χώρας Πάτμου, μνημονεύει την πλάκα της αγίας τράπεζας του ναού του Αγίου Θαλλελαίου και παραθέτει, με ορισμένα λάθη στη μεταγραφή, τη χαραγμένη σε αυτή επιγραφή.

Η ενεπίγραφη λίθινη πλάκα, η οποία έκτοτε διέλαθε την προσοχή των ερευνητών, βρίσκεται ακόμα στην ίδια θέση. Είναι κυκλωτερής, με μέγιστη οριζόντια διάμετρο 84 εκ. και μέγιστη κάθετη διάμετρο 75 εκ. και φαίνεται ότι αξιοποιήθηκε σε δεύτερη χρήση κατά την ίδρυση του μεταβυζαντινού συγκροτήματος των παραπάνω ναυδρίων. Η ευανάγνωστη επιγραφή της είναι κεφαλαιογράμματη, αναπτύσσεται σε δεκατρείς στίχους και αναφέρεται στην εκπλήρωση του τάματος κάποιου Παύλου τριβούνου, ο οποίος ως ένδειξη ευχαριστίας για τη διάσωσή του από ναυάγιο, με τη βοήθεια των αγίων, *ἔστρωσε τὴν βασιλικὴν*. Στην αφιέρωσή του γίνεται επίσης μνεία στα ονόματα του θεοφιλεστάτου επισκόπου Μελιτίου και των τριών τεχνιτών *τῆς πόλεως*, του Κυριακού, του Ιωάννη και του Σαμβατίου, που κοπίασαν για την *στρώσιν*. Από τυπολογικής και επιγραφικής απόψεως, η πλάκα είναι πολύ πιθανό να ανήκει στον 6ο αιώνα.

Αν και δεν θα έπρεπε να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να έχει μεταφερθεί από αλλού, είναι πολύ ισχυρότερη η πιθανότητα η επιγραφή να προ-

έρχεται από κάποιον πρωτοβυζαντινό ναό της ίδιας της Πάτμου. Σε αυτή την περίπτωση, θα επρόκειτο ασφαλώς για κάποιο ξακουστό και σπουδαίο προσκύνημα του νησιού, για να τύχει της άμεσης επιλογής του παρ' ολίγον ναυαγού, εκείνη την κρίσιμη στιγμή της ικεσίας του. Ως εκ τούτου, η μνημονευθείσα βασιλική δεν μπορεί να ήταν άλλη από εκείνη που είχε κτισθεί επ' ονόματι του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου επάνω στα ερείπια του αρχαίου ιερού της θεάς Αρτέμιδος. Τα απομεινάριά του ποτέ *ώκοδομημένου μεγίστου ναού* είχε αντικρύσει ο κριτής και αναγραφέας των Κυκλάδων νήσων Νικόλαος Τζάντζης, όταν επισκέφθηκε το νησί για να συντάξει το πρακτικό της παράδοσης της Πάτμου στον όσιο Χριστόδουλο, το 1088.

Η επιγραφή του εγκαινίου της βασιλικής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, που εκτίθεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της ομώνυμης μονής, έχει χρονολογηθεί από τον Αναστάσιο Ορλάνδο στις αρχές του 4ου αιώνα και, σύμφωνα με αυτή, η *άνιέρωσις του αγίου θυσιαστηρίου του ένδόξου αποστόλου Ιωάννη* πραγματοποιήθηκε επί του επισκόπου Επιθυμητού. Φαίνεται, πάντως, πως την εποχή που ο Παύλος απέδωσε το οφειλόμενο χρέος του, η εκκλησία, ολόκληρη ή έστω κάποιο τμήμα της, δεν θα είχε ακόμα πλακοστρωθεί. Τα επαναχρησιμοποιημένα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται εντοιχισμένα σε διάφορα σημεία του πατριαρχικού μοναστηριού αποτελούν κατάλοιπα αυτής της βασιλικής, που ίσως τον 6ο αιώνα να είχε ήδη αποκτήσει τη φήμη ενός σημαντικού προσκυνηματικού κέντρου, όπως η αφιερωτική επιγραφή του Παύλου επιτρέπει να εννοηθεί.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΟΝΤΟΠΑΝΑΓΟΥ

**ΤΟΠΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΕΝΟΣ ΝΑΪΣΚΟΥ
ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΝΙΚΟΛΑΟ ΤΟ ΝΕΟ
ΣΤΗ ΣΑΛΑΜΙΝΑ**

Στο βόρειο τμήμα της Σαλαμίνας στη θέση «Γούβα του Μπατσί» ή «Μπατσί», σε ιδιωτικό χώρο, βρίσκεται ο μικρών διαστάσεων ναός του Αγίου Νικολάου του νέου. Το μνημείο αναφέρει επιγραμματικά ο αείμνηστος Δημήτριος Πάλλας στα σημαντικά δημοσιεύματα του για την έρευνα της περιοχής. Η πρώτη αρχιτεκτονική φάση του οικοδομήματος τοποθετείται χρονικά κατά την περίοδο της φραγκικής κυριαρχίας στον νησί. Οι αλληπάλληλες επεμβάσεις τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά του ναού έχουν αλλοιώσει την αρχική του μορφή, ωστόσο στο εσωτερικό παραμένουν ευδιάκριτα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά της φραγκοκρατίας. Οι επεμβάσεις κατά τη μεταβυζαντινή και νεώτερη εποχή στόχευαν στην συντήρηση του μνημείου αλλά και στη διαπλάτυνση του χώρου, καθώς οι αρχικές μικρές διαστάσεις δεν κάλυπταν με την πάροδο των χρόνων τον αριθμό των προσκυνητών. Κτητορική επιγραφή δεν σώζεται. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος είναι αποσπασματικός, ωστόσο τα εναπομείναντα δείγματα διατηρούνται σε καλή κατάσταση και επιτρέπουν τη μελέτη και χρονολόγηση των τοιχογραφιών. Το παλαιότερο στρώμα, εμφανές στον βόρειο και νότιο τοίχο, καλύπτεται από μεταγενέστερες τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα. Στην τελευταία φάση διακόσμου, για την οποία σώζονται επιγραφικές μαρτυρίες, ανήκει και η απεικόνιση του τιμώμενου αγίου, του αγίου Νικολάου του Νέου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΚΛΑΚΗΣ

**ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΔΥΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΟΥ 15ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΓΙΑ ΤΑ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ:
ΜΑΝΟΥΗΛ ΧΡΥΣΟΛΩΡΑΣ ΚΑΙ ΣΥΛΒΕΣΤΡΟΣ ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ**

Ορισμένοι από τους Βυζαντινούς που επισκέφθηκαν τις ιταλικές πόλεις, κατέγραψαν τις εντυπώσεις τους για τα αρχαία και εκκλησιαστικά μνημεία. Τα έργα του Μανουήλ Χρυσολωρά και του Συλβέστρου Συρόπουλου μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε τις ιδέες και τα συναισθήματα τους για αυτά.

Ο Χρυσολωράς στη *Σύγκριση Παλαιάς και Νέας Ρώμης*, εγκωμίασε τις δυο πόλεις για τα αρχαία και τα εκκλησιαστικά τους μνημεία. Η Ρώμη ήταν ένα μεγάλο προσκυνηματικό κέντρο με παγκόσμια και διαχρονική ακτινοβολία. Ο επισκέπτης θαύμαζε το πλήθος των ναών, των μαρτυρίων, των ιερών λειψάνων και των αγιασμάτων. Ο Χρυσολωράς μάλιστα, εκφράζει τα συναισθήματα του με ένα αισθησιακό λεξιλόγιο που παραπέμπει στο πνεύμα της Αναγέννησης, καθώς σαν ερωτευμένος, ανέμενε να προσκυνήσει τα λείψανα των Πέτρου και Παύλου.

Στις *Αναμνήσεις* του ο Συρόπουλος περιέγραψε την επίσκεψη του μαζί με τον Πατριάρχη στον Άγιο Μάρκο και τον Άγιο Γεώργιο της Βενετίας. Στην αφήγηση του τόνισε την άρνηση του πατριάρχη και της συνοδείας του, να προσκυνήσουν τα ιερά κειμήλια των καθολικών, χαρακτηρίζοντας τα μάλιστα ως κλεμμένα ή ψεύτικα. Οι Βενετοί δεν είχαν το δικαίωμα να επαίρονται στους Βυζαντινούς, γιατί ήταν πολιτισμικά και ιστορικά κατώτεροί τους.

Ο Συρόπουλος έμεινε πιστός στην Ορθόδοξη Εκκλησία και αρνήθηκε οποιαδήποτε επίδραση από τους καθολικούς. Στον αντίποδα, ο Χρυσολωράς δεν αισθανόταν την ίδια ιδεολογική απόσταση από τους Δυτικούς. Το

παρελθόν όφειλε να είναι κριτήριο των επιλογών και όχι η θρησκευτική προκατάληψη.

Τα εκκλησιαστικά μνημεία των καθολικών ήταν η αφορμή στο πλαίσιο ενός λογοτεχνικού έργου να εκφραστούν οι πολιτικές, θρησκευτικές και ιστορικές αντιλήψεις των συγγραφέων που εξετάζουμε. Οι δυο στάσεις που εντοπίσαμε, καίτοι έχουν διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές αφετηρίες έχουν μια κοινή κατάληξη, την Κωνσταντινούπολη. Η Πόλη και στις δυο αφηγήσεις υπερέχει έναντι των ιταλικών πόλεων, γιατί πέρα από τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς, προκαλεί συναισθηματική φόρτιση και προβάλλεται ως πατρίδα τους.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

Η ΛΕΙΨΑΝΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΚΑΡΑΣ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΙ Ο ΘΩΜΑΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ

Ο τελευταίος δεσπότης του Μυστρά Θωμάς Παλαιολόγος, αδυνατώντας να αντιμετωπίσει την επέλαση των Οθωμανών στην Πελοπόννησο το 1460, κατέφυγε στην Ιταλία, παίρνοντας μαζί του από την Πάτρα, όπου φυλασσόταν από την εποχή του μαρτυρίου του, την Κάρα του Αποστόλου Ανδρέα για να την δωρίσει στον Πάπα Πίο Β΄, προκειμένου αυτός να τον στηρίξει οικονομικά και πολιτικά για να ανακτήσει την εξουσία. Το ιερό λείψανο παραδόθηκε σε λαμπρή τελετή στη Ρώμη, παρουσία του καρδινάλιου Βησσαρίωνα, την Κυριακή των Βαΐων του 1462 και το 1464 τοποθετήθηκε στο ναό του Αγίου Πέτρου.

Το 1964 ο Πάπας Παύλος ΣΤ΄ έκανε δεκτό αίτημα της Μητρόπολης Πατρών και στις 26 Σεπτεμβρίου 1964 επίσημη αντιπροσωπεία του Βατικανού επέστρεψε την Κάρα του Αποστόλου στην Πάτρα. Το λείψανο μεταφέρθηκε μέσα σε επίχρυση Λειψανοθήκη, η οποία φυλάσσεται έκτοτε στο Νέο Ι. Ν. Αγίου Ανδρέου.

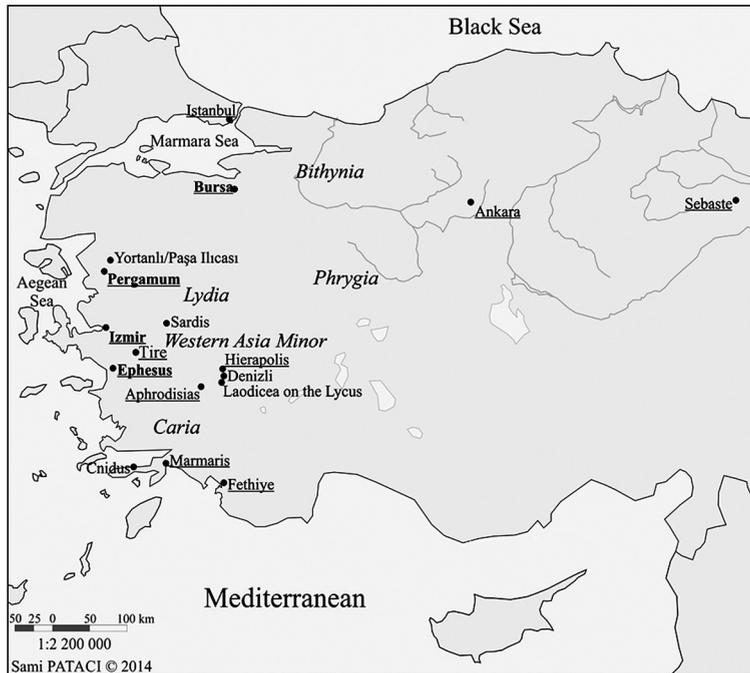
Η λειψανοθήκη της Κάρας του Αποστόλου Ανδρέα είναι ένα έργο μεταλλοτεχνίας που ανήκει σαν πρακτική και τεχνοτροπία στη δυτική παράδοση. Είναι κατασκευασμένη από επιχρυσωμένο (24κ) άργυρο. Στο εσωτερικό θα υπήρχε ξύλινος πυρήνας. Η κεφαλή αποτελείται από δύο τμήματα, είναι προσαρμοσμένη σε ακόσμητο χαμηλό μπούστο και στην κορυφή της υπάρχει ορθογώνιο άνοιγμα, απ' όπου ήταν ορατό το λείψανο.

Τα τεχνοτροπικά (το μακρόστενο πρόσωπο, η έντονη σχηματοποίηση των χαρακτηριστικών, που παραπέμπουν σε μάσκα, και της τριχοφυΐας) καθώς και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά της Λειψανοθήκης βρί-

σκουν παράλληλα στην ιταλική μεταλλοτεχνία του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα. Λαμβάνοντας υπόψη δε και τα ιστορικά γεγονότα, θεωρούμε πως η Λειψανοθήκη κατασκευάστηκε στην Ιταλία στη διάρκεια του δίχρονου ταξιδιού του Θωμά Παλαιολόγου, προκειμένου να «δεχτεί» την Κάρα του Αποστόλου.

ERGÜN LAFLI**NEW TERRACOTTA AMPULLAE FROM WESTERN ASIA MINOR**

In the past two decades Byzantine pottery studies has become a new and promising area of research in the archaeology of the eastern Mediterranean. Formerly, Byzantine ceramic research in Turkey had concentrated mostly on glazed vessels and neglected other pottery classes. One disregarded group was that of moulded terracotta *ampullae*, especially those originating from western Asia Minor, which were significant artifacts of Early and Middle Byzantine spiritual culture. An *ampulla* is a small, flat, nearly circular flask or bottle with two handles, used for carrying holy water or oil and often bought as a pilgrimage souvenir. The flat sides are decorated in relief with crosses, or with figural or geometric designs. They were also produced in metal or glass. One of the aims of pilgrims when they visited the holy sites was to take something of the blessing (εὐλογία) of the site back home with them, to serve as a remedy or source of protection. This brief paper will present around 40 new examples of Early Byzantine clay *ampullae* from several museums in Turkey, including those of Ephesus, Pergamum, Izmir, and Bursa, all in western Asia Minor. In order to give an updated insight into the material after the 2014 publication of Paul A. Brazinski's study (*Late Antique Pilgrimage and Ampullae. History, Classification, Chronology*, Saarbrücken, 2014), a detailed catalogue of these objects will be presented. This is also a brief contribution to the valorisation of museums in western Turkey and aims to broaden the knowledge of Early Byzantine archaeology in Asia Minor (**map 1**).

Map 1: Some sites and museums with Early Byzantine *ampullae* in western Asia Minor
(drawn by S. Pataçı, 2014).

ANNA I. ΔΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Τέσσερις επιτύμβιες παλαιοχριστιανικές επιγραφές βρέθηκαν κατά την ανασκαφή τάφων του βορείου νεκροταφείου της πόλης του Άργους (οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Κουγιά). Πρόκειται για τις επιγραφές του Χριστοδούλου, της δεκάχρονης Στεφανίδος, του πιμενταρίου (φαρμακοποιού) Αφοβίου και, τέλος, του ταπηταρίου Μηνά.

Πιο συγκεκριμένα, η τελευταία επιγραφή αναπτύσσεται σε έξι στίχους, αναφέρεται στον τάφο του ταπηταρίου Μηνά από την Αλεξάνδρεια και της συζύγου του Κωνσταντίνας. Στο τέλος διατυπώνεται η αρά, κατά οιοδήποτε θα παραβίαζε τον τάφο, απαγόρευση συνήθης στα επιγραφικά κείμενα, που προέρχονται κατά κύριο λόγο από την Κορινθία, την Αργολίδα και την Αττική. Η επιγραφή έχει δημοσιευθεί από την αείμνηστη αρχαιολόγο Αναστασία Οικονόμου – Laniado και χρονολογηθεί στην περίοδο μεταξύ του 5ου και 6ου αιώνα, εποχή στην οποία εντάσσονται χρονολογικά και οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο αυτό (Anastasia Oikonomou-Laniado, *Argos Paléochrétienne. Contribution à l' etude du Péloponnèse Byzantin*, BAR International Series 1173, 2003, 53 αρ. 4, εικ. 117).

Στην παρούσα ανακοίνωση θα εξεταστεί η χρονολόγηση της επιγραφής, το περιεχόμενό της, η ακριβής σημασία του όρου *ταπητάριος*, ενώ θα επιχειρηθεί, στο μέτρο που είναι δυνατόν, η διερεύνηση των ιστορικών συνθηκών κάτω από τις οποίες ο Μηνάς από την Αίγυπτο εγκαταστάθηκε στην πόλη του Άργους.

DANIEL LEMENI

**THE RELICS OF NEW SAINTS OF BYZANTIUM:
PRESERVATION AND VENERATION IN MIDDLE
AND LATE BYZANTIUM**

My paper examines the physical remains of the new saints who were recognized in middle and late Byzantium, sometimes called “the heroes of Orthodoxy”. Abundant evidence survives on the development of the cults of many of these saints, and on the preservation and veneration of their relics. Using this abundant textual evidence, primarily from hagiography and pilgrimage accounts, we shall attempt to reconstruct the process whereby the bodies of these new saints became relics, and the role of these relics in ecclesiastical ceremonial and personal acts of devotion, especially pilgrimage to healing shrines. These saints are ascetics, often sainted founders of their monasteries, and tend to come from provincial areas of Byzantium – Anatolia, Greece, Italy, the Balkans. Our opinion is that, unlike the movable fragments of other saints, these bodies did not generally move unless translated, usually to a space nearby. In other words, unlike smaller reliquaries, which were portable and only rarely accessible to pilgrims, the sarcophagi of the new saints were in a permanent location, and could be visited and venerated on a daily basis, often in hope of miraculous cures. For pilgrims in search of healing, the focal point of their journey was the tomb of the saint. It is clear that these bodies were often displayed whole and prominently in churches, and were not dismembered. In this context, we discuss ceremonies and processions with relics, and pilgrimage practices, and conclude with examples of relic theft and resistance to relic veneration.

MARIELLA LOBEFARO

**AN ICON OF ST. DEMETRIUS WITH THE SIGNATURE
XEIP ΔOMHNIKOY (HAND OF DOMENIKOS):
EXECUTION TECHNIQUES, RESULTS FROM ANALYTICAL
DIAGNOSIS, AND STYLISTIC CONSIDERATIONS**

This paper presents an interdisciplinary study performed on the icon representing SAINT DEMETRIOS, signed XEIP ΔOMHNIKOY (hand of Dominikos) and believed to predate 1567. The study consisted of the observation of the icon by the naked eye and several analytical techniques, both non- and micro-destructive, used to better understand its execution techniques (painting and gilding) and constitutive art materials.

The non-destructive techniques were Vis/NIR reflectography for surface imaging, X-ray, X-ray fluorescence spectroscopy for surface elemental analysis, and optical coherence tomography for the analysis of the signature and varnish thickness.

Four samples of the gold leaf and of the paint layer were taken and analyzed using stereomicroscopy (SM), optical microscopy (OM, Vis-UV), scanning electron microscopy coupled with X-ray energy dispersive spectrometry (SEM-EDX), and pyrolysis gas chromatography (Py-GC/MS). After being labeled with the acronym (IT-ICEG), the samples were stored and are fully documented in the database of the Gilt-teller project (project no PTDC/EAT-EAT/116700/2010, funded by FCT in Portugal).

The numerous investigations developed and the documentary research, which has found an image of the icon published in a catalogue in Lyons in 1935, lead to a clear authentication of the artwork and to its stylistic-formal study.

ΦΑΝΗ ΛΥΤΑΡΗ

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΣΤΡΕΛΙΤΖΑ ΜΠΑΘΑ: ΥΠΟΓΕΓΡΑΜΜΕΝΑ ΚΑΙ ΑΠΟΔΙΔΟΜΕΝΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ

Το όνομα του ζωγράφου Νεοφύτου, γιού του Θεοφάνη του Κρητός, μας είναι γνωστό από την κτητορική επιγραφή στο υπέρθυρο του νάρθηκα του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος είναι του 1573, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, όπου αναφέρεται και το όνομα του ιερέα Κυριαζή ως δεύτερου ζωγράφου του μνημείου. Οι εικονογραφικές επιλογές του Νεοφύτου δημιουργούν ένα σύνολο, στο οποίο απαντούν τα ειδολογικά γνωρίσματα που τελειοποίησαν και καθόρισαν τη ζωγραφική της Κρητικής σχολής. Παρόλα αυτά κάποιες φορές ο Νεόφυτος ανεξαρτητοποιείται χρησιμοποιώντας εικονογραφικές λεπτομέρειες ή και ολόκληρες συνθέσεις που συνήθως εντοπίζονται στο θεματολόγιο των ζωγράφων της σχολής της ΒΔ Ελλάδας.

Τα χαρακτηριστικά της τέχνης του Νεοφύτου και οι εικονογραφικές του επιλογές εντοπίστηκαν στο μεγαλύτερο τμήμα του τοιχογραφικού διακόσμου ενός άλλου μνημείου της περιοχής των Τρικάλων. Πρόκειται για το ναό του Αγίου Νικολάου στο Μεγαλοχώρι. Η κτητορική επιγραφή του μνημείου αναφέρει το έτος τοιχογράφησης, 1568, αλλά δεν μνημονεύει το όνομα ή τα ονόματα των αγιογράφων. Νεότεροι μελετητές, δεν διακρίνουν ότι στο μνημείο εντοπίζεται η τέχνη δύο καλλιτεχνών, εκ των οποίων ο ένας μπορεί να ταυτιστεί με τον Νεόφυτο.

Η διεξοδική μελέτη των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Νικολάου στο Μεγαλοχώρι, όσο τουλάχιστον αυτό είναι δυνατόν υπό το καθεστώς

της καταστροφής που έχουν υποστεί, επιβεβαιώνει τη σχέση με το ενυπόγραφο έργο του Νεοφύτου στο μνημείο της Καλαμπάκας. Τα δύο τοιχογραφικά σύνολα χαρακτηρίζονται τόσο από κοινές αρχές στην οργάνωση, την εικονογραφία και την απόδοση των θεμάτων, όσο και από ομοιότητες τεχνοτροπικές, σε βαθμό που να οδηγούν στην ταύτιση του ενός από τους ζωγράφους του ναού με τον Νεόφυτο.

Ο Νεόφυτος με βάση το έργο του στην Κοίμηση της Καλαμπάκας και στον Άγιο Νικόλαο στο Μεγαλοχώρι αποδεικνύεται ικανός συνεχιστής της τέχνης των κρητικών ζωγράφων. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τέχνης του ενδεχομένως να εντοπιστούν στο άμεσο μέλλον και στο Άγιον Όρος, όπου πιθανώς να εργάστηκε σε νεαρότερη ηλικία στα συνεργεία του πατέρα του, Θεοφάνη ή του αδελφού του, Συμεών. Η παρουσία του στην ευρύτερη περιοχή των Τρικάλων στα τέλη της καλλιτεχνικής του πορείας καθιστά σχεδόν βέβαιη τη συμμετοχή του ίδιου ή του συνεργείου του στον διάκοσμο και άλλων ναών της περιοχής αυτής.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

**ΑΠΟΘΗΣΑΥΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΪΟΥΣΑ ΛΗΘΗ.
ΕΝΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΨΗΦΙΔΩΤΟ
ΑΠΟ ΤΑ ΧΕΡΙΑ ΙΔΙΩΤΗ ΣΤΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ**

Ένας έμπορος της Θεσσαλονίκης αποδέχεται στη δεκαετία του '40 ένα δώρο, που το φυλάσσει στο σπίτι του χωρίς ποτέ να αναρωτηθεί για την προέλευσή του. Ο κληρονόμος του αντιλαμβάνεται μερικές δεκαετίες αργότερα αόριστα την αξία του και επιχειρεί να την εξαργυρώσει περνώντας αναγκαστικά μέσα από το δρόμο της νομιμότητας. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία -εν δυνάμει νόμιμος αγοραστής για λογαριασμό του κράτους- εξετάζει σε πρώτο βαθμό, μελετά, αναλύει, προφυλάσσει και αποθηκεύει το αρχαίο αντικείμενο. Μέσα από τη συνηθισμένη και ενδεικνυόμενη αυτή διαδρομή δύο μνημεία της Θεσσαλονίκης συναντώνται ξανά. Οι δυνατότητες προσέγγισης και εκμετάλλευσης του νέου αποκτήματος θα είναι πολλές και πολλαπλές. Ένα είναι βέβαιο, ότι αυτό το ψηφιδωτό δεν μπορεί να παραμείνει κρυμμένο στην αποθήκη.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΜΕΝΤΖΟΣ

ΤΟ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Η αυθεντικότητα της γραπτής παράδοσης για την ύπαρξη στον πρωτοβυζαντινό ναό ενός προσκυνήματος με μορφή ασημένιου εξάγωνου κιβωρίου αποδείχτηκε όταν μετά την πυρκαγιά του 1917 και τη μερική καταστροφή του ναού αποκαλύφθηκε στο βόρειο τμήμα του μέσου κλίτους μια μαρμάρινη εξαγωνική κρηπίδα, που αποδόθηκε στο κιβώριο. Στις ίδιες έρευνες αποκαλύφθηκε στο ανατολικό τμήμα του ναού και κάτω από την ασίδα ένα σύστημα χώρων με προσκυνηματικό χαρακτήρα, που ονομάστηκε κρύπτη. Προέκυψαν έτσι τρεις ανεξάρτητοι μεταξύ τους, προσκυνηματικοί «τόποι».

Οι μαρτυρίες των πηγών: τα Μαρτύρια, οι Ύμνοι και οι Λόγοι προς τιμήν του Αγίου, συχνά διαφοροποιούνται και οδηγούν σε αντιτιθέμενα συμπεράσματα. Φαίνεται πως το αρχέτυπο Μαρτύριο συγκροτήθηκε από μια τοπική παράδοση, εμπλουτισμένη με άφθονα τοπικά ιστορικά και τοπογραφικά στοιχεία. Προϊόν αυτής της πηγής είναι δυο κείμενα: η κατά *De Bye Passio altera* (Εκτενές Μαρτύριο), που σώζεται σε χειρόγραφο του περίπου 800 και συντάχθηκε πιθανώς γύρω στο 700, και ο Ύμνος του Ρωμανού στον Άγιο Δημήτριο, από τα μέσα του 6^{ου} αι. Αντίθετα, τα συνοπτικά κείμενα του Μαρτυρίου αποτελούν συντόμευση της αρχικής διήγησης και πάσχουν από λογικά κενά. Είναι επομένως προϊόν της διάδοσης της τιμής του Αγίου από το στενό τοπικό περιβάλλον, όπου οι λεπτομέρειες ενίσχυαν την κατανόηση της ιστορίας και την αξιοπιστία της αφήγησης, στο χώρο της Οικουμενικής Εκκλησίας. Κοινό στοιχείο των δυο πρώτων κειμένων είναι η ιστορική και τοπογραφική αποτύπωση της πορείας του Αγίου προς το μαρτύριο. Την πορεία αυτή επαναλάμβανε η

ετήσια λιτανευτική πομπή τη μέρα της εορτής του Αγίου: ξεκινούσε από την Καταφυγή, έφθανε στην Αχειροποίητο διά της Μέσης (Εγνατία) και κατέληγε στο ναό του Αγίου Δημητρίου από τη ΝΑ πλευρά του. Το αίθριο του αρχικού ναού, η σημερινή κρύπτη, βρισκόταν στην ανατολική, αντί στη δυτική πλευρά του ναού, ακριβώς για να παραλαμβάνει τη ροή των προσκυνητών. Ρόλο αρχικού μαρτυρίου έπαιζε ένας ορθογώνιος χώρος έξω από τη νότια στοά. Όταν κατά την ίδρυση του ναού του 7^{ου} αι. οι στοές απέκτησαν θολωτή κάλυψη και όροφο, προσκνηματικό χαρακτήρα προσέλαβε η νότια στοά: στο 10^ο αι. η καμάρα της τοιχογραφήθηκε με μεγάλους σταυρούς και προσέλαβε στα ανατολικά αψίδα με διάτρητο παράθυρο.

Εικαστικές μαρτυρίες του ασημένιου κιβωρίου έχουμε σε δυο ψηφιδωτά του 6^{ου} αι.: στο δυτικό τοίχο του νότιου κλίτους και σε ένα από τα χαμένα ψηφιδωτά της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας. Οι δυο απεικονίσεις έχουν ελάχιστες διαφορές μεταξύ τους και ουσιαστικά στηρίζουν τις κειμενικές περιγραφές. Επομένως συνάγεται ότι το ασημένιο κιβώριο εμφανίστηκε γύρω στα μέσα του 6^{ου} αι. Δεν σχετιζόταν αρχικά με τη θέση της ταφής του αγίου Δημητρίου και δεν περιείχε σωματικό λείψανο. Αποτελούσε ιερό σημείο προσκύνησης με επίκεντρο την εικόνα του Αγίου, πιθανώς σε υποκατάσταση του προσκνημάτος της κρύπτης.

Με το τέλος της Αρχαιότητας το κιβώριο αποβαίνει ο χώρος όπου φυλασσόταν η λάρνακα με το σωματικό λείψανο του Αγίου, το οποίο είναι «λύθρο», χώμα από το σημείο του μαρτυρίου του. Μετά το τέλος της Εικονομαχίας η ταύτιση του κιβωρίου με τάφο και αγιαστικό λείψανο εδραιώνεται και εμφανίζεται το πρώτο αγιαστικό μέσο, το έλαιο της κανδήλας πάνω από τη λάρνακα-λειψανοθήκη. Δεν είναι γνωστός ο τρόπος με τον οποίο το έλαιο αποβαίνει μύρο, είναι όμως πιθανώς ανάλογος με σειρά φαινομένων μυροβλυσίας σε προσκνημάτα μαρτύρων στον 9^ο - 11^ο αι. Για την αντικατάσταση του ασημέ-

νιου κιβωρίου από μαρμάρινο είναι πιθανότερο ότι μεσολάβησαν λόγοι πρακτικοί, σχετικοί με τη μυροβλυσία, παρά η διαρπαγή του κιβωρίου από τους Σαρακηνούς, το 904. Η πρώτη περιγραφή του μαρμάρινου κιβωρίου από τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Νικήτα, (π. 1145) συνδέεται πιθανώς με την αρχική εγκατάσταση του μαρμάρινου επίπλου.

Στο 13^ο αι. το μύρο υποκαταστάθηκε από αγίασμα, που έρεε στον υπόγειο χώρο της «κρύπτης». Δίκτυο σωληνώσεων οδηγούσε το νερό από εκεί στην «κρύπη», στην αρχαία κρήνη του αιθρίου, απ' όπου έρεε ως αγίασμα. Το προσκύνημα του κιβωρίου εξακολούθησε να υπάρχει ως «τάφος». Μετά τη μετατροπή του ναού σε τζαμί, το 1491, ο «τάφος» απομακρύνθηκε από το ναό, πλέον τέμενος και μπήκε σε έναν δίδυμο χώρο με ιδιαίτερη είσοδο, προσαρτημένο στη ΒΔ πλευρά του τζαμιού. Το προσκύνημα είναι μια συναρμοστή σαρκοφάγος από μαρμάρινες υστεροβυζαντινές πλάκες, από την οποία οι πιστοί έπαιρναν χόμα, που χρησιμοποιούσαν σε φυλακτά.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΜΠΟΝΟΒΑΣ

**ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΕΣ ΚΟΥΠΕΣ ΜΕ ΤΟ ΜΟΝΟΓΡΑΜΜΑ «Θ»
ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ: ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ
ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΘΕΟΔΩΡΩΝ**

Τα εγγάρακτα εφυαλωμένα αγγεία της παλαιολόγειας περιόδου (1262-1453) έφεραν συνήθως διακόσμηση από γεωμετρικά ή φυτικά θέματα. Μονογράμματα ή συμπλήματα δηλωτικά των βυζαντινών αυτοκρατόρων της δυναστείας των Παλαιολόγων ή διαφόρων αγίων εμφανίζονταν στον πυθμένα των αγγείων, όπως στις επιτραπέζιες κούπες και λιγότερο στις κανάτες, σπανίως δε αποδιδόταν η μορφή κάποιου αγίου.

Τρία όστρακα από βάσεις ανοιχτών αγγείων με το γράμμα «Θ[ΕΟΔΩΡΟΣ]» ή «Θ[ΕΟΔΩΡΟΙ]» προέρχονται από τη Βυζαντινή πόλη των Σερρών. Τα δύο εντοπίστηκαν ανασκαφικά στην Παλαιά Μητρόπολη των Αγίων Θεοδώρων και το τρίτο εκ περισυλλογής στον λόφο της Ακρόπολης. Το πρώτο όστρακο κοσμείται με «Θ» τύπου μεγαλογράμματης γραφής, αδρής χάραξης. Η οριζόντια κεραία προεξέχει, απολήγοντας σε σφηνοειδείς ακρέμονες με κορυφές προς τα κάτω. Από επιγραφική άποψη, ο τύπος του γράμματος απαντά σε εκκλησιαστικά κείμενα του 8ου-11ου αιώνα και σε επιγραφές του 9ου-11ου αιώνα. Παρόμοιο κεφαλαίο γράμμα «Θ» απαντά στην κτητορική επιγραφή της Παλαιάς Μητρόπολης Σερρών, η οποία αναπτύσσεται σε τρεις στίχους σε μάρμαρο: «¹ ιερὸς ὁ Φίλιππος Μητρο(πολίτης) ² τὸν σηκὸν ἐδόμησ(ε) τῆς ἐκκλησί(ας) ³ Θεοδ(ώρου) μ(άρτυρος) τοῦ Καλλινίκου». Αυτή βρέθηκε στο δάπεδο του ναού των Αγίων Θεοδώρων και σε συνδυασμό με την τοιχοποιία του ναού συμβάλει στον προσδιορισμό της ανέγερσής του στα τέλη του 10ου - αρχές του 11ου αιώνα. Το δεύτερο όστρακο φέρει «Θ» λεπτεγγάρακτο, τύπου μικρογράμματης γραφής. Η οριζόντια κεραία σχηματίζει ελικοειδή απόφυση. Ανάλογη απόληξη

μπορούμε να δεχθούμε ότι υπήρχε και στο ήμισυ τμήμα του γράμματος που έχει χαθεί. Το τρίτο όστρακο διασώζει «Θ» λεπτής χάραξης, τύπου μεγαλογράμματης γραφής. Έφερε οριζόντια γραμμή κάτω από το γράμμα, για τον προσδιορισμό της φοράς ανάγνωσης και την αποφυγή ταύτισης με το γράμμα «Φ».

Από τα τρία όστρακα προκύπτει ότι το γράμμα «Θ» και δύο ή τρεις ομόκεντροι κύκλοι χαραχτήκαν στο κέντρο του μεταλλίου, στον πυθμένα των αγγείων. Το σχέδιο έγινε με λεπτή ή με αδρή χάραξη σε άσπρο επίχρισμα, στην εσωτερική επιφάνεια των αγγείων. Στη συνέχεια, αυτά καλύφθηκαν με εφυάλωση πράσινων αποχρώσεων που οφείλονταν σε οξειδίο του χαλκού. Βρέθηκαν στην ίδια περιοχή εντός της βυζαντινής πόλης των Σερρών, χρονολογούνται στον 13ο-14ο αιώνα και εγγράφονται στην παραγωγή του γνωστού τοπικού εργαστηρίου κεραμικής με έδρα την πόλη των Σερρών. Η απώλειξη των τοιχωμάτων φανερώνει ότι τα τρία όστρακα προέρχονται από επιτραπέζιες κούπες. Χάρη σε μία πρόσφατη αναπαραγωγή, γίνεται φανερός ο τρόπος που οι κούπες φέρουν το μονόγραμμα «Θ» και κοσμούνται με πράσινη εφυάλωση.

Ανάλογα παραδείγματα από μονογράμματα αγίων, όπως «Θ[ΕΟΔΩΡΟΣ]» ή «Θ[ΕΟΔΩΡΟΙ]», «Δ[ΗΜΗΤΡΙΟΣ]» ή «Π[ΡΟΔΡΟΜΟΣ]», «Μ[ΙΧΑΗΛ]» σώζονται σε ακέραιες επιτραπέζιες κούπες ή σε όστρακα βάσεων, τα οποία βρέθηκαν στη Θεσσαλονίκη και στο Ηράκλειο Κρήτης.

Οι κούπες των Σερρών αποτελούν σαφείς ενδείξεις για την παραγωγή και τη διάθεσή τους σε πιστούς, στο πλαίσιο της διαμόρφωσης του τοπικού προσκυνήματος στην Παλαιά Μητρόπολη των Αγίων Θεοδώρων της πόλης των Σερρών και της διάδοσης της τιμής των αγίων μετά από θαύματά τους ως πολιούχων στην ευρύτερη περιοχή. Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον να επισημάνουμε την παροχή βοήθειας των αγίων στον βυζαντινό αυτοκράτορα Θεόδωρο Β' Λάσκαρη (1222-1252) στην ανακατάληψη του Μελένικου το 1252, και στις ιάσεις των ασθενών, στις οποίες αναφέρεται ο ρήτορας Θεόδωρος Πεδιάσιμος (14ος αιώνας).

ANNA MUTHESIUS

**THE ROLE OF BYZANTINE CLOTHS (SECONDARY RELICS)
IN THE PROMOTION OF PILGRIMAGE
AND THE CREATION OF SACRED SPACE**

Byzantine cloths which had come into close proximity with the Virgin, Christ and the saints, were treated as secondary relics imbued with holy powers. The veil, mantle, girdle, and shroud of the Virgin and the Mandylion of Christ are examples of such secondary relics. These sacred cloths served as signs to pilgrims of God's redeeming work in the world. The cloths embodied special prophylactic and healing powers and they could be called upon in times of need. Elaborate translations of the relics accompanied by sermons and rituals formed part of the process of the creation of sacred space on a public stage.

This paper explores the concept of cloths as secondary relics in Byzantium from the fourth to the fifteenth century, on a variety of levels. The paper will examine the sacred cloths as popular belief in conjunction with early pilgrimage; as part of liturgical and ceremonial enactment and the allied evolution of sacred spaces; as social agent for the promotion of public good, and as 'national' symbol of Orthodox belief within divinely-ordained political ideology. Parallels are drawn between the roles of sacred cloths in Byzantium and the West, bearing in mind that Byzantine rulers did attempt to obtain from the Papacy relics of important saints of Rome, only to be sent secondary cloth relics (*brandea*) instead.

The paper will also show that between the 4th and 15th centuries, there was a certain rivalry between East and West in the acquisition, translation, celebration, and accompanying growth of pilgrimage to sites associated with sacred cloth secondary relics.

ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΝΟΥ

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΑΝΝΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΟ ΔΡΑΠΕΤΙ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Η ανακοίνωση θα έχει ως κεντρικό θέμα τον τοιχογραφικό διάκοσμο του δίχωρου ναού της Αγίας Άννας και του Αγίου Νικολάου στο Δραπέτι Ηρακλείου. Ο ναός βρίσκεται στο ακόμα σε χρήση νεκροταφείο του χωριού, το οποίο βρίσκεται περίπου 40 χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της πόλης του Ηρακλείου. Αν και έχει καταγραφεί ως μνημείο και σποραδικές αναφορές σε αυτόν υπάρχουν στην βιβλιογραφία, δεν έχει υπάρξει ως σήμερα εμπειριστατωμένη μελέτη για τον εικονογραφία του.

Η αρχιτεκτονική και η διακόσμηση του δίχωρου αυτού ναού οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ναός πρέπει να χρονολογηθεί στο 14^ο ή 15^ο αιώνα. Ο ναός του Αγίου Νικολάου διασώζει σκηνές από τον βίο του αγίου, όπως επίσης και πορτραίτο δωρητή. Στο ναό της Αγίας Άννας έχει σωθεί μικρό μέρος της διακόσμησης καθώς μεγάλο τμήμα έχει ασβεστωθεί. Μεταξύ άλλων, η αγία έχει τοποθετηθεί στην αψίδα του ιερού στη θέση της Πλατυτέρας, θέμα όχι άγνωστο στην εικονογραφία των ναών της Βενετοκρατούμενης Κρήτης. Το εικονογραφικό πρόγραμμα θα συζητηθεί σε σχέση με πτυχές της λατρείας των δύο αγίων και ιδιαίτερα όπως αυτές εξελίχθηκαν κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας στην Κρήτη. Το μνημείο αποτελεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση, αφού δύο άγιοι που είναι γνωστοί ως προστάτες των παιδιών λατρεύονται στον ίδιο ναό, γεγονός που δεν απαντάται όχι μόνο στην Κρήτη αλλά ούτε και σε άλλες περιοχές καλλιτεχνικής ή πολιτικής επιρροής του Βυζαντίου.

ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

**ΤΑ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΙΧΝΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΣΑΦ
ΜΕ ΤΟΝ ΕΥΛΟΓΟΥΝΤΑ ΕΠΙΣΚΟΠΟ
ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.
ΤΑΥΤΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΚΠΛΗΞΕΙΣ**

Η παράσταση του αγίου Ιωάσαφ που τον θυμιάζει επίσκοπος στην ανατολική παρειά του νοτιοδυτικού πεσσού, στο κεντρικό κλίτος του ναού του Αγίου Δημητρίου, μας είχε απασχολήσει και κατά το 34^ο Συμπόσιο της ΧΑΕ του 2014. Στην ανακοίνωσή μας εκείνη, επαναξιολογώντας και ερμηνεύοντας εκ νέου τις πηγές και τα ιστορικά δεδομένα, είχαμε υποστηρίξει μια διαφορετική άποψη για την ταυτότητα των απεικονιζόμενων μορφών. Από τα στοιχεία της μελέτης όπως αυτά παρουσιάστηκαν στην ανακοίνωσή μας και στη συνέχεια αναπτύχθηκαν σε σχετική μελέτη στον υπό έκδοση 35^ο τόμο των Βυζαντινών του ΚΒΕ υποστηρίξαμε ότι οι δύο μορφές της παράστασης θα έπρεπε να ταυτιστούν, ο μὲν «πρίγκιπας» με τον Ιωάννη Ζ΄ Παλαιολόγο, ο οποίος βασίλευσε στη Θεσσαλονίκη μεταξύ 1403-1408, ο δε επίσκοπος με δύο πιθανά πρόσωπα: είτε με τον Αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Γαβριήλ (1397-1416), ο οποίος είχε και τις λιγότερες πιθανότητες, είτε με τον επίσης Αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Συμεών (1416/17-1429). Ο Αρχιεπίσκοπος Συμεών, όπως αναπτύχθηκε και στη σχετική υπό έκδοση μελέτη, βάσει των ιστορικών δεδομένων συγκέντρωνε σχεδόν με βεβαιότητα τις περισσότερες πιθανότητες, να ταυτιστεί με τον απεικονιζόμενο ιεράρχη. Στην παραπάνω μελέτη μας επιφυλαχθήκαμε να επανέλθουμε στο θέμα σε περίπτωση που προκύψουν νεότερα στοιχεία από τη μελέτη του φωτογραφικού υλικού.

Οι σύγχρονες δυνατότητες που παρέχει η τεχνολογία επέτρεψαν μια πιο επισταμένη έρευνα του υπάρχοντος φωτογραφικού υλικού από την οποία και προέκυψαν πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία, τα οποία βοηθούν στη διαλεύκανση πολλών σημείων, αν δεν επιλύουν οριστικά τον προβληματισμό γύρω από την ταύτιση των απεικονιζομένων προσώπων.

Από την εξέταση του φωτογραφικού υλικού προέκυψε ότι η παράσταση ήταν πλήρως υπομνηματισμένη όπως αποδεικνύουν τα ίχνη των επιγραφών που διατηρούνται παρότι κάποια από αυτά δεν κατέστη εφικτό να αναγνωστούν. Από τα στοιχεία που μπορέσαμε να αναγνώσουμε προέκυψε το όνομα «*ΙΩΑΝΝΗΣ*» δηλαδή το κοσμικό όνομα του αγίου, καθώς και το όνομα του επισκόπου «*ΣΥΜΕΩΝ*», ο οποίος μπορεί με βεβαιότητα να ταυτιστεί με τον Αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης.

Οι εκπλήξεις της παράστασης όμως ήταν συνεχείς καθώς μας επεφύλασσε και μία ακόμη εξίσου σημαντική. Η έκπληξη αυτή αφορούσε στην αποκάλυψη του ονόματος του ζωγράφου επιμελώς καλυμμένου, ακολουθώντας την παράδοση υπογραφής των ζωγράφων της Παλαιολόγιας περιόδου. Η ιδιαίτερη σημασία του στοιχείου αυτού πέραν από τη γνώση ενός ακόμη ονόματος ζωγράφου έγκειται και στο ότι πρόκειται για το πρώτο όνομα καλλιτέχνη που εντοπίζεται σε μνημείο της πόλης και σχετίζεται με το καλλιτεχνικό εργαστήριο της Θεσσαλονίκης. Ακόμη η ταύτιση των δύο μορφών μας παρέχει τα στοιχεία εκείνα που επιτρέπουν, να διαλευκάνουμε οριστικά το μοναχικό όνομα του Ιωάννη Ζ' Παλαιολόγου αλλά και να χρονολογήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια την παράσταση.

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΠΑΣΑΛΗ

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΤΗ ΒΥΖΙΤΣΑ ΠΗΛΙΟΥ

Στή Βυζίτσα, γραφικό χωριό του Πηλίου 32 χλμ. νοτιοδυτικώς του Βόλου, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, καθολικό διαλυμένης σήμερα μονής.

Κτίσμα του 1797, είναι ένα ορθογώνιο εξωτερικών διαστάσεων 11.00 X 9.00 μ. με μεταγενέστερο (1898), ξυλόστεγο νάρθηκα στά δυτικά, ισοπλατή με τον ναό και ξυλόστεγη στοά στη νότια πλευρά. Το ανατολικό τμήμα της στοάς καταλαμβάνει παρεκκλήσιο, αφιερωμένο στους Αγίους Αναργύρους. Στο ορθογώνιο της κατόψεως προσκολλάται εξωτερικώς ή ημικυκλική κόγχη του Ίερού, ενώ οι ημικυκλικές κόγχες των παραβημάτων εγγράφονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου.

Η κάλυψη του ναού γίνεται με ένιαία δίρριχτη στέγη πού φέρει μερικώς λοξές αποτμήσεις στην ανατολική και δυτική πλευρά. Μονόρριχτες στέγες χαμηλότερα καλύπτουν τον νάρθηκα, και τή στοά με τό παρεκκλήσιο.

Ο ναός χωρίζεται σε τρία κλίτη διά δύο κιονοστοιχιών, με δύο κίονες ή κάθε μία και ένα πεσό στο Ίερό, πίσω από τό τέμπλο. Οι κίονες και οι πεσοί συνδέονται με τούς απέναντι τοίχους και μεταξύ τους με τόξα πλάτους 60 εκατοστών. Έτσι στον κυρίως ναό, σε κάθε ένα από τά τρία κλίτη δημιουργούνται τρία διαμερίσματα. Τό κυρίως Ίερό Βήμα καλύπτεται με κατά μήκος ήμικύλινδρο ενώ όλα τά υπόλοιπα διαμερίσματα με τυφλούς, ήμισφαιρικούς θόλους κυκλικής κατόψεως. Τό παρεκκλήσιο είναι δίκογχο, μονόχωρο, θολωτό, εξωτερικών διαστάσεων 4.70 X 3.30 μ. Καλύπτεται με διαμήκη θόλο μικρότερο του ήμικυλίνδρου.

Τά μορφολογικά στοιχεία του ναού εξωτερικώς είναι ελάχιστα, περιοριζόμενα στά επτά τυφλά, άβαθή άψιδώματα της κόγχης του Ίερού. Αντιθέτως στο έσωτερικό ή σύνθετη θολοδομία συνθέτει ένα σύνολο με μορ-

φολογικό ενδιαφέρον. Στόν ναό υπάρχει ξύλινο, σανιδωτό, ζωγραφιστό μέ έντονα χρώματα, τέμπλο.

Τυπολογικά ό ναός ανήκει στίς τρίκλιτες, θολοσκεπείς βασιλικές. Ό τύπος αυτός προέκυψε από τήν προσπάθεια τών τεχνιτών νά έξυπηρετήσουν τίς αύξημένες λειτουργικές ανάγκες καί νά επιτύχουν ταυτοχρόνως ύψηλότερο αισθητικό αποτέλεσμα στό έσωτερικό μέ μερική, έστω, αναβίωση βυζαντινών προτύπων (ανατολικές βασιλικές). Ό τύπος έχει τά πλεονεκτήματα τής μεγάλης χωρητικότητας τής τρίκλιτης ξυλόστεγης καί του αισθητικού αποτελέσματος τής τρίκλιτης, θολωτής τρουλλαίας μέ τήν μνημειακή έντύπωση πού δημιουργείται στό έσωτερικό του ναού χάρη στή θολοδομία. Είναι όμως εύκολότερος στήν κατασκευή, διότι οί θόλοι δημιουργούν πλάγιες ώθήσεις, όχι όμως τόσο μεγάλες όσο αν υπήρχε τρούλλος.

Στά περισσότερα γνωστά παραδείγματα τρίκλιτων θολωτών ναών ή κάλυψη του κεντρικού κλίτους γίνεται μέ διαμήκη ήμικύλινδρο. Στόν εξέταζόμενο ναό τό κεντρικό κλίτος καλύπτεται μέ τρεις διαδοχικούς ήμισφαιρικούς θόλους διαφορετικών διαμέτρων καί ύψων.

Σέ μία έποχή παρακμής τής οικοδομικής τεχνικής και χαμηλής στάθμης τής τεχνολογίας, στά περισσότερα μέρη τής Ελλάδας επιβάλλεται λιτότητα στίς κατασκευές λόγω πενιχρών οικονομικών πόρων. Η εφαρμογή σύνθετης θολοδομίας στόν Άγιο Ιωάννη τόν Πρόδρομο Βυζίτσας, ναό όχι τόσο μεγάλου μεγέθους, αποδεικνύει τήν πρόθεση τών πιστών καί τών κατασκευαστών για δημιουργία ενός έργου μέ κάποια ποιότητα, υποστηριζόμενου από μία τάξη Έλλήνων οικονομικώς ισχυρή. Μέ τήν επιβίωση τών βυζαντινών προτύπων καταξιώνεται ή προσπάθεια επίτευξης ύψηλότερου αισθητικού αποτελέσματος τουλάχιστον στό έσωτερικό, έπειδή λόγοι κοινωνικοί, πολιτικοί καί οικονομικοί οδήγησαν σέ νόθευση μορφών καί σέ χαρακτηριστικές υπεραπλουστεύσεις καί κατέστησαν τή μορφολογική διάπλαση τών όψεων ανέφικτη. Λόγοι όμως λειτουργικοί αλλά καί λόγοι σεβασμού στήν παράδοση βοήθησαν στήν επιβίωση τών βυζαντινών προτύπων σέ θέματα τυπολογίας.

ΝΑΣΑ ΠΑΤΑΠΟΥ

**ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΖΩΓΡΑΦΟΥΣ:
ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΝ ΚΥΠΡΙΟ ΚΑΙ ΟΝΟΥΦΡΙΟ ΤΟΝ ΚΥΠΡΙΟ**

Δύο νοταριακά έγγραφα και μία διαθήκη από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, μας γνωστοποιούν νέα στοιχεία για δυο Κύπριους ζωγράφους, που βρέθηκαν μακριά από τον γενέθλιο τόπο τους, εξαιτίας της κατάκτησης της πατρίδας τους (1570-1571) από τους Οθωμανούς. Πρόκειται για τους Κύπριους ζωγράφους Ιωάννη και Ονούφριο.

Ο ζωγράφος Ιωάννης ο Κύπριος, του οποίου το όνομα παραδίδεται χωρίς επίθετο ως: «Zuanne da Cipro» ή «mistro Zuane depentor ciprioto», έφθασε στη Βενετία ως πρόσφυγας μετά την κατάκτηση της Κύπρου, όπου ζούσε σε μεγάλη ανέχεια και φτώχεια. Τον συναντούμε στη Βενετία για πρώτη φορά το έτος 1587 να υπογράφει ως μάρτυρας σε ένα νοταριακό έγγραφο, και λίγο μετά το 1589 όταν εργάζεται ως βοηθός του ήδη τότε γνωστού ζωγράφου Μιχαήλ Δαμασκηνού, από την Κρήτη. Στην κόγχη του Διακονικού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, του οποίου διακόσμησε τον τρούλο, υπό την εποπτεία του αναγεννησιακού ζωγράφου Jacopo Tintoretto, υπάρχει η υπογραφή του: «Χείρ Ιωάννη Κυπρίου». Ο Ιωάννης ο Κύπριος πρέπει μάλλον να είχε αφιχθεί στη Βενετία ενωρίτερα από το έτος 1587. Δύο ανέκδοτες πηγές, ένα νοταριακό έγγραφο καθώς και μία διαθήκη, που είχαμε την τύχη να ανακαλύψουμε, φέρνουν στο φως άγνωστα στοιχεία για την οικογένεια του εν λόγω ζωγράφου. Μεταξύ άλλων πληροφορούμαστε ποία ήταν η σύζυγός του, και πώς ονομαζόταν, από ποια σπουδαία κυπριακή οικογένεια καταγόταν, πόσα παιδιά είχε, για την αιχμαλωσία της από τους Οθωμανούς και τη μετέπειτα απελευθέρωσή της και πότε έφθασε στη Βενετία.

Ένα άλλο νοταριακό έγγραφο του 1582 έφερε στο φως στοιχεία για τον ζωγράφο Ονούφριο τον Κύπριο, για τον οποίον έως σήμερα δεν είχαμε καμία είδηση εκτός από κάποια έργα του που διασώθηκαν στην Αλβανία. Δώδεκα έτη μετά τον πόλεμο της Κύπρου 1570- 1571, ο γνωστός ήδη τότε Κύπριος ζωγράφος, από τη Λευκωσία βρήκε την ευκαιρία, μπαίνοντας λαθραία σ' ένα καράβι και έφτασε στη Βενετία. Στην πόλη των τεναγών, ως πρόσφυγας, ο Ονούφριος άστεγος και πένης, ζήτησε τη βοήθεια των συμπατριωτών του, για να βρει στήριξη από το βενετικό κράτος, όπως άλλωστε έπρατταν όλοι οι Κύπριοι πρόσφυγες. Το νοταριακό έγγραφο μας αποκαλύπτει και το επίθετο του Ονούφριου: «Onofrio di Papa Jannopulo da Nicosia», και τονίζεται ότι ήταν ζωγράφος στην ίδια πόλη: «era depentor in detta città di Nicosia» καθώς και τα όσα βίωσε και υπέστη υπερασπιζόμενος τον γενέθλιο τόπο του το 1570, κατά την πολιορκία της Λευκωσίας. Όπως μπορούμε να υποθέσουμε, ο Ονούφριος ο Κύπριος από τη Βενετία μετακινήθηκε για να εργαστεί πολύ πιθανόν αρχικά στην Πόλη της Ιστρίας, όπου είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες Κύπριοι, και στη συνέχεια στην Αλβανία.

ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ ΧΑΡ. ΣΑΝΔΡΑΒΕΛΗ

**ΧΑΡΑΚΤΙΚΟ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΤΥΠΩΜΕΝΟ ΣΤΗΝ ΎΔΡΑ**

Στη γενικότερη συνήθεια, με την οποία διαδίδονταν οι χαλκογραφίες των διαφόρων προσκνημάτων, εντάσσονται και οι χαλκογραφίες που απεικόνιζαν τη μορφή των νεομαρτύρων, το μαρτύριο, την κοίμηση και σκηνές από τη δράση τους, κυρίως εκείνων που γρήγορα καθιερώθηκαν στην κοινή συνείδηση του λαού και η φήμη του μαρτυρίου τους ξεπέρασε τα τοπικά πλαίσια και απέκτησε ευρύτερη και γενικότερη σημασία και νόημα. Η απεικόνισή τους γίνεται συχνά σχεδόν αμέσως μετά το μαρτύριό τους και κάποτε πριν από την επίσημη ανακήρυξή τους σε αγίους.

Στη συλλογή χαρακτικών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου φυλάσσεται η χρωμολιθογραφία με αριθμό καταγραφής ΒΧΜ 18813 και θέμα τον νεομάρτυρα Κωνσταντίνο τον Ύδραίο, ο οποίος κυριαρχεί στην παράσταση διαστάσεων 32Χ23 εκ. Σύμφωνα με την επιγραφή, αριστερά και δεξιά από τον άγιο, η χαρτινή εικόνα χαραχτηκε και τυπώθηκε στην Ύδρα, στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου το 1877 από τον Σκοπελίτη ιερομόναχο Γαβριήλ, το έργο του οποίου συνδέεται με το Άγιο Όρος. Στους καταλόγους εισαγωγής αντικειμένων του Μουσείου καταγράφεται με την ένδειξη «δωρεά της οικογένειας Μποδοσάκη, 17/3/1994».

Είναι ένα από τα έργα λαϊκών καλλιτεχνών, που προορίζονταν κυρίως για την τόνωση της πίστης των λαϊκών στρωμάτων και κυκλοφόρησαν παράλληλα με τη συνεχιζόμενη παραγωγή των ξύλινων φορητών εικόνων μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, τα οποία λόγω της μαζικής παραγωγής, αλλά και της ευτέλειας του υλικού, του χαρτιού, ήταν πιο προσιτά σε όλους.

Η λατρεία του νεομάρτυρα Κωνσταντίνου του Υδραίου διαδόθηκε σύντομα μετά το θάνατό του το 1800. Η ανακοίνωση εστιάζει στις παραλλαγές του εικονογραφικού τύπου του αγίου, οι οποίες φιλοτεχνούνται από ικανούς ιερομονάχους σε έργα, χαλκογραφίες και εικόνες, τα οποία φυλάσσονται σε μονές του ελλαδικού χώρου και ιδιωτικές συλλογές, ενώ η χάλκινη πλάκα εντοπίζεται στη Μονή Σιμωνόπετρας στο Άγιο Όρος. Σχολιάζεται η πρώτη έκδοση της Ακολουθίας του Αγίου Κωνσταντίνου του Υδραίου το 1814 στη Βενετία από το τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκή του εξ Ιωαννίνων, χαρτόδετο αντίτυπο της οποίας περιλαμβάνεται στη συλλογή παλαιτύπων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου με αριθμό καταγραφής ΒΧΜ 17757. Επιπλέον γίνεται αναφορά στην τυπογραφική δραστηριότητα της Ύδρας, η οποία σχετίζεται άμεσα με τις συνθήκες που επικρατούν στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα τόσο κατά την διάρκεια της Επανάστασης όσο και μετά το τέλος της.

JEAN-PIERRE SODINI

**SAINT SYMÉON, LIEU DE PÈLERINAGE DANS LES VICISSITUDES
DE L' HISTOIRE (410/412-FIN XIIe-DÉBUT XIIIe s.)**

Cet exposé entend retracer l'implantation d'un lieu de pèlerinage par le moine Syméon (peu avant 390-459), l'inventeur du stylitisme, sur un site du massif Calcaire de Syrie du nord, près d'Alep, Telanissos. Les *Vies*, de ce saint, notamment la *Vie syriaque*, nous montrent, sur la colline où il s'était implanté, les progrès rapides de sa renommée et, au centre d'un petit monastère, l'implantation de colonnes de plus en plus hautes (jusqu'à 16 m. env.). À sa mort en 459, sa dépouille est ramenée triomphalement à Antioche où un martyrium lui sera élevé. Sur place, la colonne devint dès les années 470 le centre d'un grand monastère, -élevé par l'empereur Léon (457-474) comme on peut le déduire de *La Vie de Daniel le Stylite-*, qui le vénérât. Il fut pourvu d'une église cruciforme qui marqua l'architecture syrienne érigée autour de la dernière colonne, d'un grand baptistère, de bâtiments monastiques et pourvu, à la jonction du centre de pèlerinage et du village de somptueuses installations (dont des thermes).

Le village de Telanissos, également, qu'une *via sacra* reliait au martyrium, reçut dès 470 des équipements pour l'accueil des pèlerins et abrita plusieurs monastères, également importants. La première moitié du VIe s. marque l'apogée du pèlerinage, dont témoignent de très nombreuses eulogies et la richesse du matériel retrouvé dans les fouilles, particulièrement dans les deux bâtiments d'accueil situés à l'entrée de la *via sacra*. Toutefois, des heurts violents qui en 517 opposèrent moines monophysites et chalcédoniens entraînaient, entre Antioche et Séleucie, le déclin progressif du lieu de pèlerinage et, vers 550, l'apparition d'une "copie" chalcédonienne de ce dernier, fondé par Syméon le Jeune sur le

Mont Admirable. Les invasions arabes en 638 provoquèrent une forte chute dans la fréquentation du site du protostylite. Lors de la reprise progressive de la région d'Antioche par l'armée byzantine, le patriarche d'Antioche, Christophoros, bâtit un *kastron* juste avant sa mort en 967. L'église du grand monastère fut aussi en grande partie rebâtie comme l'atteste une inscription bilingue en syriaque et en grec datant de 979 et l'ensemble du site fortifié. Peu après, le site fut attaqué en 979 et 1017 par des armées arabes, entraînant chaque fois des incendies et des morts. L'armée byzantine semble alors se retirer du monastère, laissé aux moines. La perte d'Antioche par les Byzantins en 1084 ne mit pas fin à la vie du monastère. Il y en avait encore en 1149-1150 quand Nur al Din s'en empara et il leur en laissa la possession, ému de leur piété. Au-delà de cette date, deux témoignages de poètes arabes indiquent que le site est abandonné mais que la colonne continue à être vénérée et invoquée pour "guérir des fièvres".

Le culte de Syméon est alors bien établi dans l'église grecque et syriaque comme on peut le constater dans l'iconographie et les Synaxaires. Le protostylite est alors souvent appelé "Archimandrite", titre qui n'est guère conféré à Syméon du Mont Admirable qualifié de "Thaumaturge".

ΑΛΕΞΙΑ-ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Η ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ: Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Η ελληνική μυθολογία είναι πλούσια σε μνείες για το ζωογόνο ρόλο του νερού και την καθαρτήρια δύναμή του. Ως γνωστό, στην αρχαία Ελλάδα λουτρά χρησιμοποιούνταν όχι μόνον για καθαριότητα και τόνωση αλλά και για θεραπευτικούς σκοπούς.

Η θαυματουργική και καθαρτική δύναμη του νερού διατηρείται και στη χριστιανική θρησκεία. Ο ιερός τόπος της Θεοτόκου της Πηγής ιδρύθηκε τον 5ο μ.Χ. αι. από τον Λέοντα Α΄ στη θέση μιας ιαματικής πηγής. Ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος συνέθεσε μεταξύ 1306 και 1320 μια Συλλογή Θαυμάτων, η οποία αποτελεί νέα επεξεργασία σε υψηλό ύψος θαυμάτων της Θεοτόκου της Πηγής του 10ου αι., με την προσθήκη νέων σύγχρονων του θαυμάτων. Ο Ξανθόπουλος προβαίνει και σε συγκρίσεις του ύδατος της Πηγής με πηγές αρχαίες ή γνωστές από τη Γραφή. Η εκτενής αφήγηση παραγγέλθηκε από τον Μακάριο μοναχό, ευγενή από τις Σέρρες, ο οποίος θεραπεύθηκε στην Πηγή. Το κείμενο περιγράφει την τοποθεσία της Πηγής, την ειδυλλιακή φύση και περιλαμβάνει ‘έκφραση’ του ναού με τον οποίο ο Λέων ανταπέδωσε την ευεργεσία στην Παναγία. Η περιγραφή είναι εκτενής, αφορά, εκτός από την αρχιτεκτονική του ναού, την πηγή και τις εικόνες του ναού, πράγμα το οποίο είναι εξαιρετικά σπάνιο. Ακολούθησαν δύο ανακαινίσεις, η μία από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό λόγω ευγνωμοσύνης για μια θαυματουργική θεραπεία και η άλλη από τον Βασίλειο Α΄ Μακεδόνα. Ο τόπος της Θεοτόκου της Πηγής ήταν ένα από τα σημαντικότερα προσκυνήματα της Κωνσταντινούπολης λόγω των θεραπευτικών

ιδιοτήτων της και των θαυμάτων που ελάμβαναν χώρα εκεί ή και με τη μεταφορά ύδατος από εκεί. Τα θαύματα αφορούν κυρίως θεραπείες με πόση του ιερού ύδατος ή επάλειψη με αυτό ή με έλαιο ή πηλό από εκεί, αλλά και ανάσταση, τεκνογονία, σωτηρία από σεισμό ή ατύχημα κ.ά. Το κείμενο του Ξανθοπούλου μας πληροφορεί ότι οι πιστοί που θεραπεύονταν δώριζαν διάφορα αφιερώματα στο ναό, ως ανταπόδοση της ευεργεσίας της Παναγίας. Ο ναός παρήκμασε μετά το 1204. Ο Ξανθόπουλος είναι ο κυριότερος πληροφοριοδότης μας για την ιστορία της μονής και του θαυματουργού της ιερού τόπου κατά τον 13ο και 14ο αι. Κατά τη βασιλεία του Ανδρονίκου Β' η μονή της Θεοτόκου της Πηγής πέρασε περίοδο αναγέννησης. Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς το 1261, το ενδιαφέρον για το προσκύνημα σε ιερούς τόπους ήταν ιδιαίτερα έντονο, καθώς το θρησκευτικό συναίσθημα τονώθηκε και η επιθυμία να αναβιώσουν και να προβληθούν παλαιά προσκυνήματα συνδεδεμένα με την ιστορία και τις παραδόσεις της Κωνσταντινούπολης ικανοποιούσε και την πολιτισμική ταυτότητα των Βυζαντινών και τον πολιτικό προσανατολισμό της αυτοκρατορικής και εκκλησιαστικής αρχής. Η ανανέωση παλαιών λατρειών, όπως στην Πηγή, συνδέεται με το πνευματικό κλίμα της εποχής. Ο Λόγος του Ξανθοπούλου πιθανόν γράφτηκε προκειμένου να προβάλλει και να γιορτάσει την αναγέννηση της λατρείας της Πηγής. Φαίνεται ότι υπήρξε μια εσκεμμένη προσπάθεια αυτή την εποχή να προαχθεί ο ναός της Πηγής και να προσελκυσθούν προσκυνητές στην πηγή που μόλις πρόσφατα είχε ξανακερδίσει τη θεραπευτική της ισχύ.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ

Η ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΣΤΟ ΜΟΝΟΔΕΝΔΡΙ ΖΑΓΟΡΙΟΥ (1414/15): ΜΙΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Η γνωστή και ήδη δημοσιευμένη κτητορική επιγραφή της Μονής Αγίας Παρασκευής στη χαράδρα του Βίκου (Μονοδένδρι Ζαγορίου) αποτελεί μια από τις λίγες βυζαντινές κτητορικές επιγραφές του κράτους της Ηπείρου και χρονολογείται με ασφάλεια στο έτος 1414/15. Πρόκειται για την μοναδική βυζαντινή κτητορική επιγραφή που σώζεται στο Ζαγόρι. Η κτητορική επιγραφή συνοδεύεται και από μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα απεικόνιση του κτήτορα, Μιχαήλ Θεριανού, και της οικογένειάς του, της συζύγου του Θεοδώρας και των τέκνων τους. Στην κτητορική επιγραφή ο Μιχαήλ Θεριανός δεν περιορίζεται μόνο στην αναφορά του σε αυτόν και στην οικογένειά του αλλά τονίζει ότι επιθυμεί τη θεία προστασία και σε μια σειρά άλλων ομάδων ατόμων, η ερμηνεία των οποίων παρουσιάζει μια άγνωστη εικόνα για την κοινωνία του κράτους της Ηπείρου όχι μόνο στην περιοχή του Ζαγορίου αλλά πιθανότατα και σε ολόκληρο το Δεσποτάτο». Η αξία της όμως είναι ακόμη μεγαλύτερη, επειδή συνδέεται με ένα μνημείο απομακρυσμένο από τα σημαντικότερα αστικά κέντρα (Ιωάννινα, Άρτα) και αποτελεί αξιόπιστη πληροφορία για την καλλιτεχνική δραστηριότητα και τις κοινωνικο-οικονομικές δομές στην περιοχή του Ζαγορίου κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Δεδομένου ότι η βυζαντινή ιστοριογραφία παρέχει μόνο περιστασιακά πληροφορίες για την ύπαιθρο, η εις βάθος ερμηνεία της επιγραφής καθίσταται αναγκαία. Επιπλέον, η ανάλυση και ερμηνεία στοιχείων της

επιγραφής μας οδηγεί σε ενδιαφέροντα άγνωστα μέχρι τώρα συμπεράσματα, σχετικά με τον κτήτορά της, *βοεβόδα* Μιχαήλ Θεριανό, και κατ' επέκταση σχετικά με την κοινωνική οργάνωση των χωριών, οικισμών και με τη συγκρότηση ομάδων ατόμων με ιδιαίτερους δεσμούς στο κράτος της Ηλείου, στις αρχές του 15^{ου} αιώνα.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΗΣ

**ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ
ΤΩΝ ΛΕΙΨΑΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ
ΣΤΑ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ**

Στην κατηγορία των εγκωμιαστικών πανηγυρικών λόγων της βυζαντινής γραμματείας ανήκουν και οι λόγοι που εκφωνούνται με την ευκαιρία της ανάμνησης της ανακομιδής του λειψάνου ενός αγίου ή μίας αγίας και της μεταφοράς ενός ιερού κειμηλίου. Αρχικά ξεχωριστοί λόγοι, αφιερωμένοι στο γεγονός της ανακομιδής των αγίων λειψάνων και της μεταφοράς κειμηλίων δεν συντάσσονταν. Από το πρώτο μισό όμως του 7ου αι. κ.ε εμφανίζονται τα πρώτα κείμενα αφιερωμένα εξ ολοκλήρου στην περιγραφή του συγκεκριμένου γεγονότος.

Συγγραφείς των αγιολογικών κειμένων αυτού του είδους ήταν άτομα μορφωμένα, λόγιοι, οι οποίοι συνήθως κατείχαν υψηλά αξιώματα στην κρατική μηχανή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως ο Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος, ο Κοσμάς Βεστίτωρας και ο Θεόδωρος Δαφνοπάτης, ή στον εκκλησιαστικό χώρο, όπως ο Θεόδωρος Σύγκελλος, ο Νικηφόρος Σκευοφύλαξ, ο Κωνσταντίνος, επίσκοπος Τίου και ο Μακάριος Μακρής. Στα κείμενα αυτά διασώζονται σημαντικές μαρτυρίες όχι μόνο για τη μεταφορά του ιερού λειψάνου ή του κειμηλίου, αλλά και για τις πολιτικό-κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν την εποχή εκείνη και επέβαλλαν τη μεταφορά του συνήθως από τον τόπο της αρχικής εναπόθεσής του σε κάποιο ναό της Κωνσταντινούπολης, όπως και σύντομες περιγραφές-«εκφράσεις» του ναού που υποδεχόταν το άγιο λείψανο ή το ιερό κειμήλιο. Η Κωνσταντινούπολη και οι ναοί της αποτελούσαν συνήθως τον τελικό τόπο κατάληξης και εναπόθεσης του προς προσκύνηση λειψάνου ή κειμηλίου.

Η παρούσα ανακοίνωση επικεντρώνεται, κυρίως, στην παρουσίαση και μελέτη των εγκωμιαστικών λόγων των οποίων αφιερώνεται ένα μεγάλο τμήμα στις περιπέτειες μεταφοράς ενός αγίου λειψάνου ή ιερού κειμηλίου. Πρόκειται για τους λόγους του Κωνσταντίνου, επισκόπου Τίου (τέλη 8ου αι.), στην εύρεση και ανακομδή του λειψάνου της μεγαλομάρτυρος Ευφημίας, το 796, από τη Λήμνο στην Κωνσταντινούπολη του Αρέθα, αρχιεπισκόπου Καισαρείας (10ος αι.) στην μετακομδή των «τιμίων λειψάνων» του αγίου Λαζάρου, επισκόπου Κιτίου, από την Κύπρο στην Κωνσταντινούπολη του Νικήτα Δαβίδ Παφλαγόνος (10ος αι.) στην επάνοδο του λειψάνου του αποστόλου Βαρθολομαίου στην Κωνσταντινούπολη του μοναχού Νικάσιου (12ος αι.) στη μεταφορά του προκαλύμματος της σορού του αγίου Δημητρίου από την Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη (23 Οκτωβρίου 1149) ενός ανώνυμου συγγραφέα (13ος αι.) στην ανακομδή του λειψάνου του αγίου Νικολάου από τα Μύρα της Λυκίας στο Μπάρι της Ιταλίας, το έτος 1087, και, τέλος, του λογίου Μακαρίου Μακρή (15ος αι.) στην εύρεση και ανακομδή του λειψάνου της μεγαλομάρτυρος Ευφημίας.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΥ

**ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ
ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ
Ι. Μ. ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ**

Η παρουσίαση του θέματος αποτελεί προϊόν συνέργειας του γράφοντος με ομάδα αποτελούμενη από την Μαριάνα Νάση και Μαρία- Κωνσταντίνα Σαλτέα- Καλογερά, Αρχιτέκτονες Msc Αναστηλώτριες και Λουκά Μαχαιρά, Πολιτικό Μηχανικό κατά την επίβλεψη εκπόνησης μελέτης για την αποκατάσταση δομικών προβλημάτων του Καθολικού της Ι.Μ. Δοχειαρίου.

Το Καθολικό φέρεται ως ιδρυθέν πριν τα τέλη του 11ου αι. στη θέση προγενέστερου ναού. Επισημαίνονται πολλές ιδιομορφίες, που παρουσιάζει, οι οποίες γίνεται προσπάθεια να ερμηνευτούν.

1: Η εξωτερική επιφάνεια του καθολικού έχει όλα τα δομικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά ομοιογένειας, που τεκμηριώνουν την ενιαία διαμόρφωσή της στον ίδιο χρόνο. Ωστόσο, στην ανώτερη ζώνη των προσόψεων το γείσο εμφανίζει στοιχεία φθοράς, αποδιοργάνωσης και ανάπλασης, συμβατά με αλλαγές που μπορεί να συνέβησαν από το 1554 ως το 1744. Παράλληλα, επισημαίνεται η περιγραφή τυφλών αψιδωμάτων της ίδιας ζώνης με δυο ζώνες πλίνθων αντί των τριών που έχουν όλα τα ομόλογα υποκείμενα. Επίσης, στο ΒΔ τμήμα της βόρειας όψης εμφανίζονται -ως η ιδιαιτερότητα της κατεργασίας των ξύλινων απολήξεων- τεκμήρια στερέωσης της στέγης του Προσφορείου κατά τα μέσα του 16ου αι., ενώ λίγο μεταγενέστερη (1636) είναι η προσκόλλησή του παρεκκλησίου των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, επί της ήδη από τότε διαμορφωμένης σημερινής πρόσοψης

2: Όλες οι εσωτερικές επιφάνειες της Λιτής και του κυρίως Ναού καλύπτονται από τοιχογραφίες, εμφανώς όμοιας τεχνοτροπίας, που ολο-

κληρώθηκαν το 1568. Η τοιχογραφημένη επιφάνεια καλύπτει, σε πολλές διάσπαρτες θέσεις στην ζώνη άνωθεν του ανωφλίου του θυρώματος του κυρίως ναού, ίχνη προγενέστερων δομικών στοιχείων, προφανώς υπολείμματα κατασκευών κάλυψης των ανωδομών, που αντικαταστάθηκαν από την τελευταία διατηρούμενη κάλυψη. Το γείσο στην στάθμη της ξεύξης των κιόνων της Λιτής με τους περιμετρικούς τοίχους, αποτελείται από ένα ισχυρά προβάλλον κάτω μέρος με τη μορφή τεταρτοκυκλίου και από ένα ανώμαλο άνω μέρος ορθογώνιας διατομής σε ισχυρή υποχώρηση. Εικάζεται ότι είναι υπόλειμμα αρχής θολοδομίας, που αποτελούσε την οροφή της Λιτής σε προγενέστερη φάση.

3: Ο κυρίως ναός, εμφανώς μικρότερος της Λιτής, έχει ιδιαίτερα τονισμένη τη διάσταση του ύψους και διαθέτει μικρό Σύνθρονο στο Ιερό, στύλους μαρμάρινου τέμπλου πίσω από το μεταγενέστερο ξύλινο, πολύ υψηλούς ολόσωμους μαρμάρινους κίονες με κιονόκρανα του 11ου αι., μαρμάρινα ανάγλυφα θωράκια στην βάση των διαφραγμάτων των χορών ομοίως της ίδιας εποχής, ενώ το δάπεδο είναι όμοιο με αυτό της Λιτής και καλύπτει την σολέα.

4: Το δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς διαπλατύνθηκε ελαφρά από κατασκευής και στο εσωτερικό της τοιχοποιίας διαμορφώθηκε κλίμακα, που, κατόπιν τροποποιήσεων, οδηγεί σε κλειστό υπερώο, κάτω από την κάλυψη της Λιτής με ιδιότυπη θολοδομία, η οποία επεκτείνεται και πάνω από τα δυτικά διάχωρα του κυρίως ναού, έχοντας ενσωματώσει μια οξυκόρυφη αετωματική απόληξη της δυτικής όψης του κυρίως ναού.

Φαίνεται, ότι το Καθολικό διέθετε εξ αρχής κατηχούμενα στη μεγάλη Λιτή, που κατά τον σεισμό του 1554 πρέπει να κατέπεσαν, οπότε τροποποιήθηκε η στέγαση της Λιτής και του Καθολικού, αλλά και η πρόσβαση στα κατηχούμενα ώστε να οδηγεί στο κλειστό υπερώο. Μελλοντικές εργασίες για την δομική ενίσχυση της στέγασης του Καθολικού ενδέχεται να αποκαλύψουν νεότερα στοιχεία.

ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ

ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΑ ΤΑΞΙΔΙΑ ΣΤΟΥΣ ΑΓΙΟΥΣ ΤΟΠΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟ ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ. ΠΡΟΤΡΟΠΗ Η ΑΠΟΤΡΟΠΗ;

Η εξέταση του εκκλησιαστικού και γενικότερα θεολογικού υπόβαθρου των προσκυνηματικών ταξιδιών στους Αγίους Τόπους, κατά τον αιώνα που αυτά κυρίως διαδίδονται, πιστεύουμε ότι θα βοηθήσει σε μια βαθύτερη κατανόηση ενός φαινομένου που χαρακτήρισε τον Χριστιανισμό διαχρονικά σε Ανατολή και Δύση.

Ο τέταρτος αιώνας ασφαλώς σηματοδοτεί τη μεγάλη στροφή των χριστιανών προς τα προσκυνηματικά ταξίδια, ιδιαίτερα μετά την αποκάλυψη του Παναγίου Τάφου το 325 από τον επίσκοπο Μακάριο με εντολή του Μ. Κωνσταντίνου και ταυτόχρονα ή λίγο αργότερα την εύρεση του Τιμίου Σταυρού. Οι πρώτοι ναοί κτίστηκαν για να αναδείξουν τους τόπους που υποδείκνυαν ένα είδος συμβόλου (ομολογίας) χριστιανικής πίστης: ο Χριστός γεννήθηκε, πέθανε, αναστήθηκε και αναλήφθηκε στους ουρανούς. Προς το τέλος του αιώνα τα ταξίδια αυτά γίνονται όλο και περισσότερο δημοφιλή ως έκφραση μιας αυξανόμενης λαϊκής και δημόσιας ευσέβειας. Το γνωστό *Οδοιπορικό της Εγερσίας* (381-384) αποδεικνύει τη σημασία των ταξιδιών αυτών.

Ποια ήταν όμως η θέση της Εκκλησίας για τα ταξίδια αυτά και με ποιες θεολογικές προϋποθέσεις είναι δυνατόν αυτή να ερμηνευθεί; Δεν υπάρχει ομοφωνία στους Πατέρες της Εκκλησίας και τους λοιπούς εκκλησιαστικούς άνδρες της εποχής για την αναγκαιότητα ή τη σημασία των ταξιδιών αυτών. Εκκλησιαστικοί άνδρες, όπως ο Ευσέβιος Καισαρείας ή ο Κύριλ-

λος Ιεροσολύμων, έμμεσα προτρέπουν τους πιστούς να επισκεφθούν τους Αγίους Τόπους, καθώς βλέπουν σ' αυτούς τα «τεκμήρια» του Πάθους και της Ανάστασης του Χριστού. Άλλοι, όπως ο Γρηγόριος Νύσσης ή ο Ιερώνυμος, με επιχειρήματα δογματικής και ηθικής φύσεως αποτρέπουν τους πιστούς από τέτοιου είδους ταξίδια.

Παρ' όλα αυτά, τα προσκνηματικά ταξίδια δεν ανακόπηκαν ανά τους αιώνες. Αυτό σημαίνει ότι, χωρίς να είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί η ατομική ευσέβεια, η τυχόν επίδραση της προηγούμενης ιουδαϊκής ή εθνικής παράδοσης, η αυτοκρατορική πολιτική ή ο ρόλος της τοπικής Εκκλησίας, διαμορφώνονται τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες οι θεολογικές προϋποθέσεις για την αποδοχή και τη διάδοσή τους.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΤΙΤΟΥ ΓΟΡΤΥΝΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2013-2015

Ο ημερειωμένος σήμερα ναός που διατηρεί το όνομα του ιδρυτή της κρητικής Εκκλησίας Αποστόλου Τίτου απασχολεί τη διεθνή επιστημονική κοινότητα για περισσότερο από έναν αιώνα, μετά τις ανασκαφικές έρευνες του G. Gerola και του Στ. Ξανθουδίδη. Από την πρώτη εμπεριστατωμένη μελέτη του Αν. Ορλάνδου το 1926 μέχρι σήμερα οι πολυάριθμες επιστημονικές αναφορές και μελέτες καταδεικνύουν την αμηχανία των ερευνητών αναφορικά με τη χρονολόγηση του κτίσματος, την ερμηνεία του αρχιτεκτονικού τύπου, ακόμη και την αφιέρωσή του. Το 2011 η υποφαινόμενη επιχείρησε, στα πλαίσια ανακοίνωσης που παρουσιάστηκε στο ΙΑ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, μια επανεξέταση των λειψάνων του γλυπτού διακόσμου του μνημείου σε συνδυασμό με αναψηλάφηση των παλαιότερων δεδομένων, εξ αφορμής στοιχείων που προέκυψαν από τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο εσωτερικό και εξωτερικό του ναού στα πλαίσια εκπόνησης μελέτης αποκατάστασης και ανάδειξης. Ως αποτέλεσμα της αναψηλάφησης διατυπώθηκε μια νέα πρόταση χρονολόγησης του μνημείου στα τέλη 8^{ου} ή αρχές 9^{ου} αι. και μάλιστα στο μεσοδιάστημα της εικονομαχικής έριδας, μεταξύ του 795 και του 813. Ακολούθησε μια νέα πρόταση αποκατάστασης της αρχικής μορφής του μνημείου από το Στ. Μαμαλούκο στο 32^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης.

Το 2013 οι εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης του μνημείου εντάχθηκαν στο ΕΣΠΑ και εκτελέστηκαν από τη 13^η ΕΒΑ (νυν ΕΦΑΗ) υπό

τη διεύθυνση της υποφαινόμενης, με χρηματοδότηση του Ε.Π. Κρήτης και Νήσων Αιγαίου, βάσει της αρχιτεκτονικής μελέτης αποκατάστασης που εκπονήθηκε από το μελετητικό γραφείο Στ. Μαμαλούκου & Αναστ. Καμπόλη και της μελέτης συντήρησης δομικών υλικών που εκπονήθηκε από τις Συντηρήτριες Αμ. Γαλανού & Ιω. Δογάνη με ανάθεση της ΕΛ.ΕΤ και ευγενική χορηγία των ιδρυμάτων Α.Γ. Λεβέντη και Μ.Β. Βαρδινογιάννη. Κατά την υλοποίηση των εργασιών, που διήρκεσαν ως το 2015, μας δόθηκε η ευκαιρία αφενός της σχολαστικής και εξ επαφής παρατήρησης του συνόλου της κατασκευής, συμπεριλαμβανομένης της θολωτής ανωδομής του ανατολικού τμήματος του μνημείου, και αφετέρου της ανασκαφικής διερεύνησης τόσο στο εσωτερικό, όπου αυτό υπήρξε εφικτό, όσο και στην περίμετρο του κτίσματος.

Η έρευνα αυτή αποκάλυψε εξόχως ενδιαφέροντα νέα στοιχεία αναφορικά με την οικοδομική ιστορία, τις κατασκευαστικές ιδιαιτερότητες και τις περιόδους χρήσης του μνημείου. Αν και η συστηματική μελέτη των δεδομένων της ανασκαφικής στρωματογραφίας αναμένεται να διαρκέσει αρκετά, επιχειρείται εδώ, λόγω και του έντονου ενδιαφέροντος της επιστημονικής κοινότητας, μια προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας που ρίχνουν νέο φως στα παλαιότερα ερωτήματα.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΤΑΝΤΣΗΣ

Ο ΝΑΟΣ ΣΤΟΥΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥΣ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ, Η ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ ΜΟ- ΝΕΜΒΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΘΕΟΔΩΡΟΙ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Οι τρεις ναοί οκταγωνικού τύπου στην Πελοπόννησο θεωρείται πως έχουν ως πρότυπο το καθολικού του Οσίου Λουκά. Καθώς όμως η μεταφορά αρχιτεκτονικών προτύπων στο Βυζάντιο ήταν ένα σύνθετο πολιτιστικό φαινόμενο είναι απαραίτητες κάποιες επισημάνσεις: Η κατασκευή ενός οικοδομικού εκκλησιαστικού έργου απηχεί τις επιθυμίες του εκάστοτε χορηγού. Σημαντικό ρόλο παίζει η εποχή και οι τάσεις της, αλλά όχι απλά σε επίπεδο μορφής (ως συρμός της αρχιτεκτονικής). Η επιλογή αρχιτεκτονικού προτύπου δηλώνει τις επιδιώξεις του χορηγού και όχι μια αόριστη αισθητική προτίμηση. Είναι προσπάθεια σύνδεσης με ένα πρότυπο το οποίο εκφράζει πολλά περισσότερα από το αρχιτεκτονικό του σχήμα.

Για να κατανοήσουμε λοιπόν τον τρόπο λειτουργίας του προτύπου στη Βυζαντινή ναοδομία είναι σημαντικό να καταφέρουμε να το συνδέσουμε με μια συγκεκριμένη εποχή, όχι απλά σαν αίτημα χρονολόγησης, αλλά ως προσπάθεια βαθύτερης κατανόησης του νοήματος του.

Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων στη Μονή Βροντοχίου του Μυστρά θεωρήθηκε ήδη από την εποχή του Millet, αλλά και τον Delvoye αργότερα, ως η κατάληξη της Ελλαδικής σχολής στην ύστερη Βυζαντινή περίοδο.

Για τις σύγχρονες αντιλήψεις περί Βυζαντινής ναοδομίας, ο ναός των Αγίων Θεοδώρων είναι ένας αναχρονισμός. Θεωρείται πως απηχεί στο 13^ο αιώνα ξεπερασμένες τάσεις στη ναοδομία. Αν δεν βρισκόταν στο Μυστρά, αλλά σε ένα άλλο μέρος, χωρίς συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο (όπως ο

ναός στους Χριστιάνους), θα είχε χρονολογηθεί βάσει μορφολογικών χαρακτηρισιστικών στον 12^ο αιώνα.

Υπό αυτή την έννοια ο ναός των Χριστιάνων εντάσσεται με μεγαλύτερη επιτυχία στο σύγχρονο πλαίσιο μελέτης για την Ελλαδική σχολή στη ναοδομία. Μετέωρη ωστόσο παραμένει η περίπτωση του ναού της Αγίας Σοφίας Μονεμβασιάς. Σε αυτόν το ναό η εντύπωση της όψης της τοιχοποιίας τον εντάσσει περισσότερο στην Παλαιολόγεια περίοδο από ό,τι τους Αγίους Θεοδώρους. Καθώς όμως υπάρχει το περιθώριο να έχει κατασκευαστεί ναός στη Μονεμβασία πριν το 13^ο αιώνα (ενώ στον Μυστρά κάτι τέτοιο είναι αδύνατο) προτιμήθηκε η χρονολόγησή του στον 12^ο και μάλιστα με βάση δύο εν πολλοίς αόριστα επιχειρήματα: τη χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών γλυπτών του στον 12^ο αιώνα και την αποδοχή μιας αμφιβόλου αξιοπιστίας πηγής.

Το επιχείρημα για τη γλυπτική του ναού έχει ενδιαφέρον, αλλά από την άλλη το όλο θεωρητικό οικοδόμημα για μορφολογική διαφοροποίηση μεταξύ 12^{ου} και 13^{ου}-14^{ου} αιώνα στην σύγχρονη βιβλιογραφία έχει οδηγήσει στην περίπτωση του Μυστρά στη χρονολόγηση των ναών στον 13^ο-14^ο αιώνα και των γλυπτών τους σε προγενέστερη περίοδο.

Προκειμένου να αποφευχθεί η ανακύκλωση επιχειρημάτων προτείνεται μια νέα ανάγνωση των στοιχείων για τους τρεις ναούς: η αναζήτηση ενός συνολικού πολιτιστικού προτύπου που να ερμηνεύει τις επιλογές των χορηγών τους, όχι πλέον ως αισθητική προτίμηση που υποτάσσεται σε ένα ρεύμα της εποχής, αλλά ως προσπάθεια προβολής ενός μηνύματος.

Θα εξετάσουμε τις αφιερώσεις των τριών ναών, τη θέση τους στο περιβάλλον που κατασκευάστηκαν, την πιθανή προέλευση της αρχιτεκτονικής τους μορφής καθώς και το ιστορικό πλαίσιο που μπορεί να υποστηρίξει την ανέγερσή τους, με στόχο την αναζήτηση των πιθανών χορηγών και των κινήτρων τους.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΣΙΟΥΡΗΣ

**ΕΙΚΟΝΑ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΡΑΚΟΝΤΟΚΤΟΝΟΥ,
ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΛΟΝΤΖΑ**

Στο ναό των Αγίων Πατέρων, στην πόλη της Κέρκυρας, φυλάσσεται φορητή εικόνα του αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου. Στο κέντρο της εικονίζεται έφιππος ο άγιος Γεώργιος να υψώνει το σπαθί με το δεξί χέρι, ενώ με το αριστερό κρατά τα χαλινάρια του αλόγου. Πίσω από τον άγιο, δεμένος ακόμη με τις αλυσίδες του και κρατώντας οινόχρηστο και κύλικα, κάθεται ο πρώην αιχμάλωτος. Στα πόδια του ίππου βρίσκεται ένας δράκος, ματωμένος από το λόγχισμα του σπασμένου πια δόρατος του αγίου. Στα αριστερά η βασιλοπούλα με πολυτελή ενδυμασία και με προτεταμένα χέρια προσπαθεί να αποφύγει το θηρίο. Στα δεξιά, τέλος, εικονίζεται ο πύργος, η είσοδος του οποίου φρουρείται από δύο στρατιώτες, ενώ στις επάλξεις ο βασιλιάς Σέλβιος με τη Βασίλισσα και την ακολουθία προσφέρει το στέμμα και τα κλειδιά στον σωτήρα τους.

Η απεικόνιση του έφιππου δρακοντοκτόνου αγίου Γεωργίου, η οποία συναντάται ήδη στη βυζαντινή περίοδο, εδώ συνδυάζεται με τη σωτηρία της βασιλοπούλας και του νεαρού αιχμαλώτου καθώς με τον συνακόλουθο θρίαμβο του αγίου. Τα εικονογραφικά στοιχεία του θέματος συνδέουν την εικόνα με τις αντίστοιχες ομόθεμες του Μουσείου Μπενάκη και ιδίως του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, έργα του Γεωργίου Κλόντζα.

Ο τρόπος απεικόνισης του αγίου Γεωργίου, η απόδοση μορφών με δυτικότερα ρεαλιστικά χαρακτηριστικά, η έντονη διακοσμητική διάθεση, η οποία φθάνει έως και στην εξεζητημένη απεικόνιση πολυτελών αραχνούφαντων υφασμάτων αλλά και επιμέρους λεπτομέρειες, όπως τα είδη των

πανοπλιών, η ιπποσκευή και συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία συνδέουν, επίσης, την εικόνα με το έργο του Γεωργίου Κλόντζα.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, η εικόνα μπορεί να θεωρηθεί αυτόγραφο έργο του Γεωργίου Κλόντζα και να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα.

KETEVAN TATISHVILI**THE HYMNS OF THE GEORGIAN HOLY FATHERS OF MOUNT
ATHOS IN THE LITURGICAL BOOK OF THE 18TH CENTURY**

The Iviron monastery of Mount Athos and the activities of the Georgian holy fathers there left a deep imprint on the development of Georgian literature and culture as well as on the establishment of public opinion. That was why in the 11th century synaxarion (A-97) the names of Ioane the Athonite, Euthimius the Athonite, and George the Athonite were first mentioned. Their hymns were also preserved in liturgical books there.

In the 18th century, national tendencies were strengthened in Georgian Orthodox literature. This led to the Church's beginning to evaluate the activities of Georgian saints according to the new viewpoint. Thus, Anton I Catholicos wrote and inserted several hymns of Georgian saints in his Feast Hymn Book (S1464), including Canons and short hymns by Euthimius the Athonite (S1464 607v-612r), George the Athonite (S1464 665r-671r), Ioane the Athonite, and Gabriel (S1464 701v-706r). He left untouched the old Canons and short hymns by Euthimius and George the Athonite. Anton Catholicos did not change the commemorative day of Euthimius the Athonite (May 13), but he shifted the commemoration of Ioane the Athonite from July 14 to July 12 and instituted commemoration of Gabriel at the same time. In the old redactions of Feast hymn Books, the commemoration of George the Athonite was celebrated on June 30, but in Anton's Feast Hymn Book and in one typicon of 1749 (A122) the commemoration was fixed on June 27.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΦΟΥΚΑΝΕΛΗ

« ... ΤΟ ΣΙΝΑ, ΟΡΟΣ ΠΡΟΚΑΛΟΥΜΕΝΟΝ ΠΑΝΤΑΧΟΘΕΝ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΑΣ ... ΩΣ ΙΕΡΟΝ, ΘΕΙΟΝ, ΑΓΙΟΝ.»

Το Σινά, σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη, είναι ο τόπος όπου ο Θεός εμφανίστηκε στο Μωυσή, πρώτα στη Φλεγόμενη Βάτο (*Έξοδος* 3, 1-14) και αργότερα κατά τη Νομοδοσία (*Έξοδος* 32, 15), ενώ, μεταγενέστερα, παρηγόρησε ως *πνοή αύρας λεπτής* τον καταδιωκόμενο προφήτη Ηλία (*Βασιλειών Γ'*, 19, 1-7). Ήδη από τον 4^ο αιώνα, οι θέσεις που συνδέθηκαν με τις παραπάνω θεοφάνειες τιμώνται ως ιερές. Παράλληλα, αναδεικνύονται και ελάσσονα προσκυνήματα, σχετιζόμενα με γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά τη μετάβαση του λαού του Ισραήλ από την Αίγυπτο στη Γη της Επαγγελίας, όπως αυτά περιγράφονται στα παλαιδιαθηρικά βιβλία της *Εξόδου* και των *Αριθμών*.

Τα συνδεόμενα με την Παλαιά Διαθήκη προσκυνήματα αποτέλεσαν τη στέρεη βάση του σιναϊτικού προσκυνήματος, η δε ευλάβεια προς την αγία Αικατερίνη τη δεύτερη, εξ ίσου σημαντική συνιστώσα. Παρότι η πρώτη σαφής, γνωστή μέχρι τώρα, μνεία των γραπτών πηγών για την παρουσία του λειψάνου της εντός του καθολικού της Μονής Σινά εντοπίζεται σε Τυπικό του 1214, από υμνογραφικά κείμενα προκύπτει ότι η τιμή της ήταν καθιερωμένη στο Σινά ήδη περί το 800. Το σιναϊτικό προσκυνήμα σταδιακά εμπλουτίστηκε με την τιμή ιερών μορφών του τοπικού αγιολογίου και την επίσκεψη σε θέσεις συνδεόμενες με άσκηση οσίων ή με ανάμνηση θαυμάτων.

Οι γραπτές πηγές (κυρίως τα *προσκυνητάρια* και *οδοιπορικά*) και τα χαράγματα των προσκυνητών παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τις

κυριότερες οδούς πρόσβασης, την τοπογραφία του προσκυνήματος, το φυσικό και δομημένο περιβάλλον, τις παραδόσεις, το τυπικό προσκύνησης, τις ευλογίες και τα ενθυμήματα. Παράλληλα, κειμήλια που απόκεινται στη Μονή Σινά και μπορούν να ερμηνευθούν ως αναθήματα προσκυνητών (χειρόγραφα, έργα μικροτεχνίας, εικόνες) φανερώνουν την εμβέλεια του σιναϊτικού προσκυνήματος. Αν και η μέχρι τώρα έρευνα έχει υπερτονίσει, πλην εξαιρέσεων, την ευλάβεια των χριστιανών της Δύσης προς τα σεβάσματα του Σινά, ο συνδυασμός των μαρτυριών τεκμηριώνει τη δυναμική παρουσία Ελλήνων, Αρμενίων, Γεωργιανών, Σλάβων και χριστιανών Αράβων προσκυνητών.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Γ. ΦΟΥΝΤΑΣ

ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ. ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΟΥΣ ΑΣΥΝΗΘΕΙΣ ΤΡΟΠΟΥΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Γιά ένα αρχιτεκτόνημα αυτής της περιοχής, μέ όλο τό πλήθος τών ειδικών μελετών, πάντα θά έκκρεμούν ή θά προκύπτουν επί μέρους θέματα γιά συζήτηση.

Οί βυζαντινοί συγγραφείς πού άφησαν κείμενα γιά τή *Μεγάλη Έκκλησία* έχουν από καιρό έπισημανθεί· (Μ. Άντωνιάδης 1907, C. Mango 1972, 1992). Τοῦ βου αι. είναι οί: Προκόπιος, Παῦλος Σιλεντιάριος, Άγαθίας, Ίω. Μαλάλας, Εὐάγριος Σχολαστικός· μεταγενέστεροι, οί Θεοφάνης, Γ. Κεδρηνός, κ.ά. Ὑπάρχουν, επίσης, σέ άξιόλογη κριτική, πλέον, έκδοση, όλες οί παραλλαγές τής «*Διηγήσεως περί τής οίκοδομής τοῦ ναοῦ [...]*», (Εν. Vittì, 1986).

Θά προσεγγίσουμε κριτικά μερικές περικοπές έπιλεγμένες από τή σκοπιά τοῦ τίτλου.

α. Ἡ μοναδική, καθαρά τεχνικοῦ αντικειμένου περιγραφή πού δίνει ὁ Προκόπιος, δηλαδή τής κατασκευής τών μεγάλων πεσσών, φαίνεται ὅτι έχει παρανοηθεί, λόγω μετάφρασης ἴσως. Ἐτσι άναμενόταν νά έπισημανθεί χρήση μολύβδου αντί κονιάματος στους άρμούς τών (έξωτερικῶν) παρειῶν τής λιθοδομής. Ὁ Προκόπιος χρησιμοποιεῖ καί τεχνικούς ὅρους ή παραφράσεις τεχνικῶν περιγραφῶν από τήν άρχαία γραμματεία. (Πρβλ. «*έν τομῇ έγγώνιοι*»: Θουκυδίδης I, 73· «*άρμονίας έπλήρου μόλυβδον έντήκουσα*»: Πολύβιος II, 8, 2).

Ἡ περιγραφή, ὅσον άφορᾶ ειδικότερα τή διάκριση περιμετρικῆς καί έσωτερικῆς λιθοδομής, παρουσιάζει άναλογίες μέ αντίστοιχη τοῦ Βιτρούβιου (II, VIII, 4).

Ὡς πρὸς τόν άφανή τρόπο χρήσης χυτοῦ μολύβδου γιά σύνδεση τών λίθων, πρέπει επί πλέον νά συνεκτιμηθοῦν οί σχετικές νύξεις τοῦ Π. Σιλεν-

τιάριου και του Άγαθία, και παράλληλα τά συναφή in situ ευρήματα (R. Van Nice, R. J. Mainstone).

β. Ἡ «[...] ἔμπλασις πάντων τῶν πινσῶν μετὰ ἐλαίου καὶ ἀσβέστου [...]» (Ἀνώνυμος) ἢ «Ἐξῶθεν <δέ> τῶν συνδέσμων τοῦ ὄλου κτίσματος, ἢ ἄσβεστος μετὰ ἐλαίου χριστοῦ ἐστὶν ἐμπεπλασμένη ἀντὶ ὕδατος [...]» («Κωδινός»), εἶναι τεχνική πού μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Βιτρούβιο (VII, I, 7), μᾶλλον ὡς ἓνα εἶδος ἀρμολόγησης.

γ. Ἡ πληροφορία ὅτι κατὰ τὴν ἐτοιμασία τοῦ κουρασσανιοῦ, «[...] τὸν φλοῦν πελεῶν κατατέμνοντες ἐνέβαλλον ἐν τοῖς κακάβοις μετὰ τῆς κριθῆς [...]» καί, μετὰ τὴν ὄπηση, «[...] τὸν χυλόν [...] ἐμίγνουν τῷ ἀσβέστῳ σὺν τῷ ὀστράκῳ ἀντὶ ὕδατος» (Ἀνώνυμος) ἢ «Ἐκοπτον δέ καὶ τοὺς φλοιούς τῆς πελέας καὶ ἐμίγνουν μετὰ τοῦ ἀσβέστου καὶ ἐποίουν μάζας» («Κωδινός»), δέν πρέπει ν' ἀμφισβητηθεῖ ἀβασάνιστα καὶ μάλιστα ἂν ληφθεῖ ὑπόψιν ἡ ἀναφορά τοῦ Βιτρούβιου (II, IX, 11), στίς εἰδικότατες «φυσικοχημικές» ιδιότητες τῆς φτελιάς.

δ. Ἡ παράδοση γιὰ τὴν κατασκευή τῆς ἀγίας Τράπεζας ἀπὸ τεχνητὸ «λίθο» πού δημιουργήθηκε μὲ σύντηξη πολλῶν πολύτιμων ὑλῶν: «[...] χυτή, πάμμυγος, ἀτίμητος [...]» ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ Νικήτα Χωνιάτη μὲ εἰδική ἀναφορά κατὰ τὴν περιγραφή τῆς λεηλασίας τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους.

ε. Ἡ μνεῖα κατασκευῆς βησάλων γιὰ τὴ δόμηση τοῦ τρούλλου μὲ «[...] πηλόν [...] ἐλαφρὰν πάνν καὶ σπογγοειδῆ καὶ κοῦφον καὶ λευκόχρουν» δέν φαίνεται νά στερεῖται ἀξιοπιστίας. Ἡ ἀσύγκριτη ἐλαφρότητά τους θυμίζει περιγραφόμενες ἀπὸ τὸν Βιτρούβιο (II, III, 4) πλίνθους πού ἐπέπλεαν στό νερό.

στ. Ἀπὸ τὴν ἀξιολογώτατη μαρτυρία τοῦ σύγχρονου ἱστορικοῦ Άγαθία, μποροῦμε νά εἰκάσουμε τὴ μέθοδο ἐπισκευῆς πού ἐφάρμοσαν, μὲ τὴν ὁποία «[...] τῆς ἀρκτῶας τε καὶ νοτίας [ἀψίδος] τὴν ἐπὶ τοῦ κυρτώματος οἰκοδομίαν πρὸς τὰ ἔνδον παρατείναντες καὶ εὐρύτεραν ἠρέμα ποιησάμενοι [...]», πέτυχαν νά μειωθεῖ ἡ αἰσθητή (μετὰ τὸ σεισμό) διαφορά ἐγκάρσιας καὶ διαμήκους διάστασης τοῦ ὀρθογωνίου (καὶ ὄχι, πλέον, τετραγώνου) ἔδρασης τοῦ τρούλλου.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΩΣΚΟΛΟΥ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΟΣ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ

Η μελέτη των υλικών τεκμηρίων που σχετίζονται με την λατρευτική πρακτική του προσκυνήματος, αριθμεί ως αυθύπαρκτο πεδίο έρευνας λίγα χρόνια ζωής. Πρόκειται, ωστόσο, για ένα ιδιαίτερα δυναμικό πεδίο, στο οποίο έχουν ήδη διαμορφωθεί διαφορετικές τάσεις και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Μια πρώτη τομή στην ιστορία της έρευνας υπήρξε η μετατόπιση από την θεματική που πρώτος ο Gary Vikan όρισε ως *προσκυνηματική τέχνη* (pilgrimage art)¹ σε αυτή που σήμερα χαρακτηρίζεται εν πολλοίς ως αρχαιολογία του προσκυνήματος (pilgrimage archaeology). Η μετατόπιση αυτή είναι ευδιάκριτη, τόσο στο περιεχόμενο, αλλά κυρίως στους τίτλους των πολλών πλέον ερευνητικών προγραμμάτων που ασχολούνται με το φαινόμενο του προσκυνήματος στον αρχαίο και χριστιανικό κόσμο. Αν και οι δύο αυτές προσεγγίσεις άντλησαν στοιχεία από τις ανθρωπολογικές και θρησκευολογικές σπουδές, καθεμιά χρησιμοποιεί διαφορετικά επιστημονικά εργαλεία και θέτει διαφορετικά ερωτήματα.

Πολύ σχηματικά λέγαμε πως η μελέτη της προσκυνηματικής τέχνης στρέφεται στα φορητά αντικείμενα και βασίζεται κυρίως στην εικονογραφία και τις γραπτές πηγές με σκοπό να αναζητήσει πίσω από αυτά τις αντιλήψεις και την εμπειρία των προσκυνητών, ενώ η αρχαιολογία του προσκυνήματος

---

1. G. Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, (Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications no. 5), Ουάσιγκτον 1982. Ο ίδιος, *Early Byzantine Pilgrimage Art. Revised Edition* (Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications no. 5), Ουάσιγκτον 2010.

ασχολείται καταρχάς με την καταγραφή και ταξινόμηση ευρημάτων, όπως επίσης τη χρήση των αρχαιολογικών δεδομένων με στόχο την ανακάλυψη των ίδιων των «καταναλωτών» των αντικειμένων, δηλ. την κατανόηση της κοινωνικής και οικονομικής τους πλευράς, ενώ αντιμέτωπη με τα μνημειακά κατάλοιπα, στρέφεται επίσης στο τοπίο και τη χωρική διάσταση των προσκυνηματικών κέντρων.

Η τάση αυτή δεν είναι άσχετη με το γεγονός ότι σήμερα πλέον τεκμήρια του υλικού πολιτισμού του προσκυνήματος, κυρίως φορητά αντικείμενα, έχουν βρεθεί ανασκαφικά και επομένως πολλά από τα ερωτήματα, όπως προέλευση, χρονολόγηση, χρήση, τα οποία για τα μουσειακά αντικείμενα που μελετούσε ο G. Vikan ήταν άγνωστα, είναι πλέον διαθέσιμα για τον ερευνητή.

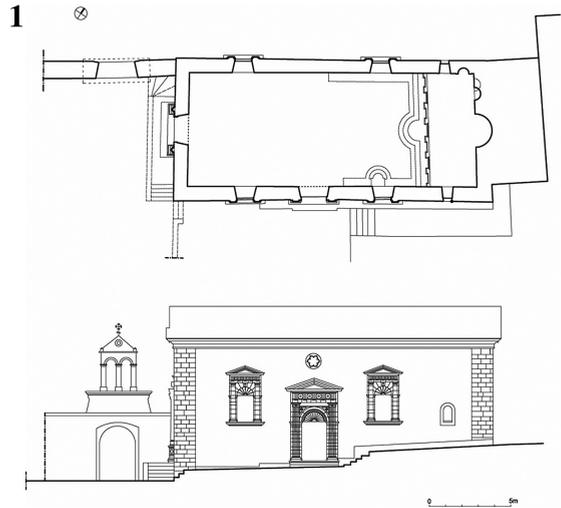
Στη σημερινή εισήγηση μετά από μια σύντομη αναφορά στην ιστορία της έρευνας, θα εστιάσω σε μια κατηγορία υλικών καταλοίπων του μεσαιωνικού προσκυνήματος, τα ενθυμήματα, και θα ανακεφαλαιώσω τις γνώσεις μας γύρω από αυτά. Θα βασιστώ στις γραπτές πηγές και θα προσπαθήσω έχοντας ως αφετηρία αυτά τα αντικείμενα να ασχοληθώ επίσης με τα πρακτικά και συμβολικά μέσα που συμβάλλουν ή ακόμη και αποτελούν προϋποθέσεις για την ανάδειξη μιας αγίας μορφής και την ανάπτυξη ενός ιερού τόπου γύρω από αυτή. Θα με απασχολήσει επίσης το ερώτημα πόσο σχετίζονται αυτές οι προϋποθέσεις με τα ιστορικά συμφραζόμενα και κατ' επέκταση κατά πόσο υπάρχουν κοινά μοτίβα στην ανάδειξη αγίων μορφών και κατ' επέκταση στη δημιουργία προσκυνημάτων. Μνημεία και προσκυνηματικά αντικείμενα θα προσεγγιστούν, δηλ., ως ιστορικά τεκμήρια και πέρα από τον καταναλωτή ή τον κατασκευαστή τους, θα αναζητήσω σε αυτά στοιχεία για τις αντιλήψεις και τα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής τους.

ΕΛΕΝΗ – ANNA ΧΛΕΠΑ

**Η ΡΥΘΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΜΑΝΙΕΡΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΙΣΙΩΝ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ**

Ο ναός της Κοιμήσεως Θεοτόκου στα Σίσια αποτελούσε το καθολικό της ομώνυμης Ι. Μονής που βρίσκεται στη Νότια ακτή της Κεφαλληνίας και σύμφωνα με την παράδοση ιδρύθηκε από τον Άγιο Φραγκίσκο (1218). Από τον 16^ο αι. και μετά η Μονή απεικονίζεται στα Νησολόγια ως S. Francesco. Το καθολικό ήταν τοποθετημένο στη βορειοδυτική εξωτερική πλευρά του περιβόλου του μοναστικού συγκροτήματος που σήμερα σώζει ερειπωμένα κτίσματα και έναν οχυρό πύργο πίσω από το ιερό.

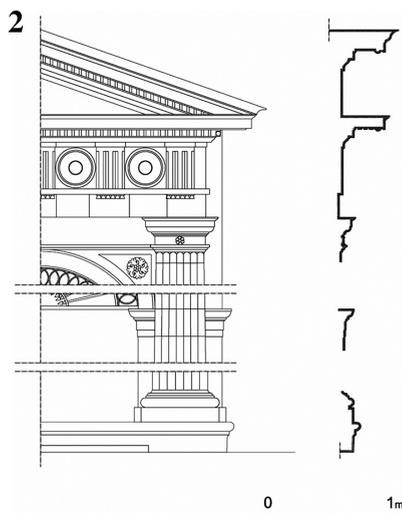
Ο ναός ανήκει στον χαρακτηριστικό τύπο της μονόκλιτης βασιλικής (19,6X 8,7μ), με προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα ιερού που απαντά συχνά στη βενετοκρατούμενη Ελλάδα κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα. Η σημερινή μνημειακή μορφή της αποκτήθηκε στα 1726. Σημαντικές επεμβάσεις υπέστη η βασιλική στις αρχές του 19^{ου} αι. Το καθολικό ερειπώθηκε κατά τους σεισμούς του 1953. Σήμερα σώζονται οι τρεις πλευρές του μέχρι το ύψος της στέγης. Στις δύο μακρές πλευρές σώζονται τα μικρά παράθυρα του ιερού και από δύο μεγάλα τοξωτά ανοίγματα με περίτεχνα πλαίσια και κιγκλίδωμα (Εικ. 1, αναπαράσταση).

Η προσπέλαση του ναού γινόταν από δύο θύρες αξονικά τοποθετημένες στη νοτιοδυτική και νοτιοανατολική όψη. Σήμερα σώζεται η δεύτερη είσοδος στη ΝΑ όψη που τοποθετείται στον άξονα συμμετρίας των δύο ανοιγμάτων και πλαισιώνεται από εντυπωσιακό δωρικό θύρωμα (Εικ. 2).

Η ρυθμολογία και η πλαισίωση θυρών, παραθύρων, γείσων ακολουθεί τους ευρύτερα διαδεδομένους εκείνη την περίοδο αρχιτεκτονικούς ρυθμούς της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας που προτείνονται στα εγχειρίδια της Αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής. Το θύρωμα είναι δωρικού ρυθμού με τοξωτό υπέρθυρο που στηρίζεται σε δύο παραστάδες με επίκρανο και βάση. Το οριζόντιο γείσο επιστέφεται με τριγωνικό αέτωμα. Χαρακτηριστικό μανιεριστικό στοιχείο του ρυθμού είναι οι οδόντες στο γείσο και στο εσωτερικό πλαίσιο στο τύμπανο του αετώματος. Η παρουσία οδόντων στο δωρικό ρυθμό των πλαισίων θύρας και παραθύρων αλλά και άλλων κοσμημάτων ανατρέχει σε μανιεριστικά πρότυπα του 16^{ου} αι. που απαντώνται στην Ιταλία σε σημαντικά έργα των Antonio da Sangallo il Vecchio (Palazzo Farnese) και Giulio Romano (Palazzo del Te). Η διανομή των τριγλύφων τόσο στα θυρώματα όσο και στα παράθυρα ακολουθεί τις υποδείξεις του Βιτρούβιου για το δωρικό ρυθμό.

Η μόρφωση των διακοσμημένων πλαισίων των ανοιγμάτων του καθολικού, που ακολουθεί τα μανιεριστικά πρότυπα από τα εγχειρίδια των Serlio, Scamozzi, Vignola, αντανακλά τη διάδοσή τους στην αρχιτεκτονική ρυθμολογία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής των Ιονίων Νήσων.

ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ

**ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ
ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΣΩΤΗΡΟΣ
ΣΤΟ ΧΡΥΣΟΒΟ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ (13^οΣ -15^οΣ ΑΙ.)**

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Χρύσοβο της ορεινής Ναυπακτίας, σύμφωνα με τις πηγές, αποτελούσε καθολικό μονής. Είναι μονόχωρος, ξυλόστεγος σήμερα ναός, με σύγχρονο νάρθηκα. Η αρχική φάση της οικοδόμησής του ανάγεται στα τέλη του 13^{ου} αιώνα.

Ο ναός σώζει τουλάχιστον πέντε φάσεις ζωγραφικής στον κυρίως ναό και στον νάρθηκα. Η πρώτη είναι πιθανώς σύγχρονη με την ανέγερσή του και μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 13^{ου} αιώνα. Η στρωματογραφία δείχνει ότι από τη φάση αυτή διακρίνεται σήμερα, σε πολύ κακή κατάσταση, η μορφή του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στον δυτικό τοίχο. Το δεύτερο στρώμα ζωγραφικής μπορεί να ενταχθεί στη ζωγραφική παραγωγή του τέλους του 15^{ου} αιώνα και καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα του ιερού, καθώς και τα μεγαλύτερα τμήματα του βόρειου, του νότιου και του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού. Ενδεχομένως την ίδια χρονική περίοδο φιλοτεγήθηκαν και οι παραστάσεις του λιθόκτιστου τέμπλου. Ο υπόλοιπος τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού χρονολογείται στον 17^ο αιώνα, αλλά όχι σε μια χρονική περίοδο, αλλά τουλάχιστον σε τρεις διαφορετικές, ενώ δεν αποκλείεται να υπάρχουν και μεταγενέστερες επιζωγραφίσεις.

Οι παραστάσεις του τέλους του 15^{ου} αιώνα δεν παρουσιάζουν σημαντικές τεχνοτροπικές διαφορές μεταξύ τους, αλλά σε κάποια σημεία οι επιζωγραφίσεις έχουν αλλοιώσει το πρωτότυπο ύφος των τοιχογραφιών, ενώ παρατηρείται και σχετική ποικιλία στους τύπους των γραμμάτων. Ο

τοιχογραφικός διάκοσμος αυτής της φάσης πιθανώς να είναι έργο δυο ζωγράφων, φορέων αξιόλογης ζωγραφικής παιδείας. Η τέχνη τους έχει κοινές καταβολές, χωρίς να ταυτίζεται ωστόσο, με ναούς της ίδιας εποχής στα νησιά του Ιονίου, αλλά και με το έργο του Ξένου Διγενή στη μονή Μυρτιάς. Αξιοσημείωτο είναι ότι η ζωγραφική του ναού εκφράζει την κρητική τέχνη του 15^{ου} αιώνα, όπως αποτυπώνεται σε φορητές εικόνες του αιώνα αυτού, χωρίς να απεμπολείται παράλληλα η παλαιολόγεια παράδοση, η οποία αφήνει έντονα τα σημάδια της σε αρκετές λεπτομέρειες.

36th Symposium of the Christian Archaeological Society

Major papers and Communications

Speaker List

A. Day Meeting on: *Pilgrimage in the Byzantine World: Archaeological and Historical Evidence*

A1) Major Papers

- 1. Angelidi Christina:** Constantinople, sacred site: relics, icons, and monasteries.
cang@eie.gr
- 2. D'Andria Francesco:** Saints and Pilgrims in the Lykos Valley (Asia Minor).
francesco.dandria@unisalento.it
- 3. Mentzos Aristotelis:** The pilgrimage site of Saint Demetrius in Thessaloniki.
mentzos@hist.auth.gr
- 4. Sodini Jean-Pierre:** Saint Syméon, lieu de pèlerinage dans les vicissitudes de l'histoire (410/412 - fin XIIe-début XIIIe s.)
jpsodini@gmail.com
- 5. Foukaneli Georgia:** "... Sinai, the Mount inviting pilgrims from everywhere... as Sacred, Divine, Holy".
gfoukaneli@yahoo.gr
- 6. Foskolou Vassiliki:** From pilgrimage art to the archaeology of pilgrimage: The history of research and its prospects.
foskolou@phl.uoc.gr

36ο Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Εισηγήσεις και Ανακοινώσεις

Κατάλογος Ομιλητών

A. Ειδικό θέμα: *«Το προσκύνημα στο βυζαντινό κόσμο: αρχαιολογικές και ιστορικές μαρτυρίες»*

A.1) Εισηγήσεις

- 1. Αγγελίδη Χριστίνα:** Κωσταντινούπολη χώρος του ιερού: λείψανα, εικόνες και μοναστήρια.
cang@eie.gr
- 2. D'Andria Francesco:** Saints and Pilgrims in the Lykos Valley (Asia Minor).
francesco.dandria@unisalento.it
- 3. Μέντζος Αριστοτέλης:** Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη.
mentzos@hist.auth.gr
- 4. Sodini Jean-Pierre:** Ο Άγιος Συμεών, τόπος προσκυνήματος μέσα στη μεταλλαγή της ιστορίας (410/412- τέλος 12^{ου} αρχές 13^{ου} αι.).
jpsodini@gmail.com
- 5. Φουκανέλη Γεωργία:** «...Το Σινά, Όρος Προκαλούμενον Πανταχόθεν τους Προσκυνητάς.... Ως Ιερόν, Θεϊόν, Άγιον.»
gfoukaneli@yahoo.gr
- 6. Φωσκόλου Βασιλική:** Από την προσκυνηματική τέχνη στην αρχαιολογία του προσκυνήματος: Η ιστορία της έρευνας και οι προοπτικές της.
foskolou@phl.uoc.gr

A2) Communications

1. **Vogiatzis Sotiris and Vassi Olga:** Re-investigation of the construction history of the pilgrimage site of St Isidore on Chios.
sotvog@gmail.com and ovassi@ymail.com
2. **Gouloulis Stavros:** Was the Rotunda the palatial site of martyrdom-pilgrimage of St Alexander in Thessaloniki?
stavros.gouloulis@gmail.com
3. **Dughashvili Eka:** Macarius, Patriarch of Antioch (17th c.) and Georgia.
eka-dughashvili@hotmail.com
4. **Kefala Konstantia:** The offering of a tribune: An Early Byzantine votive inscription from Patmos.
kefaladina@gmail.gr
5. **Kouklakis Georgios:** The views of two 15th-century Byzantines on the religious monuments of Italy: Manuel Chrysoloras and Sylvestros Syropoulos.
n.kouklis@yahoo.gr
6. **Koumoussi Anita:** The reliquary containing the skull of the Apostle Andrew and Thomas Palaiologos.
anitakoumoussi@yahoo.gr
7. **Lafli Ergün:** New terracota *ampullae* from western Asia Minor.
elafli@yahoo.ca
8. **Lemeni Daniel:** The relics of new saints of Byzantium: Preservation and veneration in Middle and Late Byzantium.
dlemeni@yahoo.com
9. **Makropoulou Despina:** Hoarding and progressive oblivion: An Early Christian mosaic, from private possession to state care.
dmakropoulou2@gmail.com

A.2) Ανακοινώσεις Ειδικού θέματος

1. **Βογιατζής Σωτήρης και Βάσση Όλγα:** Αναψηλάφηση της οικοδομικής ιστορίας του προσκυνήματος του Αγίου Ισιδώρου στη Χίο.
sotvog@gmail.com και ovassi@ymail.com
2. **Γουλούλης Σταύρος:** Είναι η Ροτόντα ανακτορικό μαρτύριο-προσκύνημα του Αγίου Αλεξάνδρου Θεσσαλονίκης;
stavros.gouloulis@gmail.com
3. **DughashviliEka:** Macarius Patriarch of Antioch (17th -c) and Georgia.
eka-dughashvili@hotmail.com
4. **Κεφαλά Κωνσταντία:** Το τάμα ενός τριβούνου. Πρωτοβυζαντινή αφιερωτική επιγραφή από την Πάτμο.
kefaladina@gmail.gr
5. **Κουκλάκης Γεώργιος:** Οι αντιλήψεις δύο βυζαντινών του 15^{ου} αιώνα για τα εκκλησιαστικά μνημεία της Ιταλίας: Μανουήλ Χρυσολωράς και Συλβέστρος Συρόπουλος.
n.kouklis@yahoo.gr
6. **Κουμούση Ανίτα:** Η λειψανοθήκη της κάρας του Αποστόλου Ανδρέα και ο Θωμάς Παλαιολόγος.
anitakoumoussi@yahoo.gr
7. **Lafli Ergün:** NewTerracotaAmpullae from western Asia Minor.
elafli@yahoo.ca
8. **Lemeni Daniel:** The relics of new Saints of Byzantium: preservation and veneration in middle and late Byzantium.
dlemeni@yahoo.com
9. **Μακροπούλου Δέσποινα:** Αποθησαυρισμοί και προϊόυσα λήθη. Ένα παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό από τα χέρια ιδιώτη στη φροντίδα του κράτους.
dmakropoulou2@gmail.com

10. **Muthesius Anna:** The role of Byzantine cloths (secondary relics) in the promotion of pilgrimage and the creation of sacred space.
amuthesius@yahoo.co.uk
11. **Bonovas Nikolaos:** Palaiologan chalices with the monogram “Θ” from Serres: Evidence of the differentiation of local cults and the pilgrimage site of the Saints Theodore.
nikosbonovas@gmail.com
12. **Stamouli Alexia-Foteini:** The *Zoodochos Pigi* in Constantinople: The testimony of Nikephoros Kallistos Xanthopoulos.
afstamouli@gmail.com
13. **Stergioulis Charalambos:** The vicissitudes of the transfer of remains and sacred relics in the hagiographical texts.
bstergioulis@hotmail.com
14. **Stoufi-Poulimenou Ioanna:** 4th-century pilgrimages to the Holy Lands and the position of the Church: Encouragement or discouragement?
istoufh@hotmail.com, istoufh@theol.uoa.gr

B) Free Communications

1. **Anagnostopoulos Alexandros:** The wall paintings of the old cathedral of the Dormition of the Virgin in Kalambaka (1573).
anagnostopoulos@imsn.gr, anagnalex@yahoo.gr
2. **Androulis Paschalis:** Byzantine sculpture for the Sultan Murad I: Marble cornices and doorframes from the mosque-madrassa of Hüdavendigâr in Çekirge, Bursa (1365/66-1385).
archaio22@gmail.com
3. **Vasilakis Nikolaos and Theodoropoulou Maria:** Early Byzantine lamps from Patras: Imports and elements of local production.
nikosvasilakis91@gmail.com and kastianeira@yahoo.gr

10. **Muthesius Anna:** The role of byzantine cloths (secondary relics) in the promotion of pilgrimage and the creation of sacred space
amuthesius@yahoo.co.uk
11. **Μπονόβας Νικόλαος:** Παλαιολόγειες κούπες με το μονόγραμμα "Θ" από τις Σέρρες: τεκμήρια διαμόρφωσης τοπικής λατρείας και προσκυνήματος των Αγίων Θεοδώρων
nikosbonovas@gmail.com
12. **Σταμούλη Αλεξία-Φωτεινή:** Η Ζωοδόχος Πηγή στην Κωνσταντινούπολη: η μαρτυρία του Νικηφόρου Κάλλιστου Ξανθόπουλου
afstamouli@gmail.com
13. **Στεργιούλης Χαράλαμπος:** Οι περιπέτειες της μεταφοράς των λειψάνων και των ιερών κειμηλίων στα αγιολογικά κείμενα
bstergioulis@hotmail.com
14. **Στουφή-Πουλημένου Ιωάννα:** Προσκυνηματικά ταξίδια στους Αγίους Τόπους κατά τον 4^ο αιώνα και η θέση της εκκλησίας. Προτροπή ή Αποτροπή;
istoufh@hotmail.com, istoufh@theol.uoa.gr

B) Ελεύθερες Ανακοινώσεις

1. **Αναγνωστόπουλος Αλέξανδρος:** Οι τοιχογραφίες του παλαιού μητροπολιτικού ναού της Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας (1573)
anagnostopoulos@imsn.gr, anagnalex@yahoo.gr
2. **Ανδρούδης Πασχάλης:** Βυζαντινή γλυπτική για τον σουλτάνο Μουράτ Α΄: μαρμαρίνοι κοσμήτες και θυρώματα από το τζαμί-μεντρεσέ του Hüdavendigâr στο Çekirge της Προύσας (1365/66-1385).
archaio22@gmail.com
3. **Βασιλάκης Νικόλαος και Θεοδοροπούλου Μαρία:** Λύχνοι πρωτοβυζαντινής περιόδου από την Πάτρα. Εισαγωγές και στοιχεία τοπικής παραγωγής.
nikosvasilakis91@gmail.com και kastianeira@yahoo.gr

4. **Bevan George (Miglena Raykovska, Ivan Vasilev, Vassil Tenekedjiev):** An application of colour decorrelation stretching to faded frescoes in a post-byzantine church (St. Petka, Western Bulgaria).
george.bevan@gmail.com
5. **Deligiannakis Georgios:** A new Sun shining on the Greeks? The significance of an unknown statue of the god Helios from Gytheio, Lakonia.
georgios.deligiannakis@gmail.com
6. **Delouka Katerina:** KARABOI: Program for the mapping, surveying, and digitization of naval graffiti on the medieval monuments of Cyprus.
kmdelouca@gmail.com
7. **Etzeoglou Rodoniki and Kazanaki-Lappa Maria:** The chapel of the Three Hierarchs in the church of the Virgin Hodegetria at Mystras.
retzeoglou@gmail.com and mlappa@hotmail.com
8. **Zoi Dimitra:** The Byzantine settlement of Palies Sinies, Kerkyra (Corfu) and its three surviving churches.
dimizoi@gmail.com
9. **Kappas Michalis:** Andromonastiro, Messinia: Recent evidence for the architecture of the monastery.
mgkappa@yahoo.gr
10. **Kavtaria Nino:** From the South Caucasus to Antioch: The artistic transition in medieval Georgian book art.
nino.kavtaria@manuscript.ac.ge
11. **Katsafados Panayotis:** Late 13th-early 14th century inscriptions in the churches of the Archangel Michael in Polemitas (1278) and St George in Kitta (1322) / St Nicholas in Nyphi (1326), Mesa Mani: A comparative palaeographic analysis.
panskats@yahoo.gr

4. **Bevan George:** An application of colour decorrelation stretching to faded frescoes in a post-byzantine church (St. Petka, Western Bulgaria).
george.bevan@gmail.com
5. **Δεληγιαννάκης Γεώργιος:** ΝΕΟΣ ΗΛΙΟΣ ΕΠΙΛΑΜΨΑΣ ΤΟΙΣ ΕΛΛΗ-ΣΙΝ; Η σημασία ενός αγνώστου αγάλματος του Θεού Ήλιου από το Γύθειο Λακωνίας.
georgios.deligiannakis@gmail.com
6. **Δελούκα Κατερίνα:** ΚΑΡΑΒΟΙ πρόγραμμα χαρτογράφησης, αποτύπωσης και ψηφιοποίησης των ναυτικών ακιδογραφημάτων των μεσαιωνικών μνημείων της Κύπρου.
kmdelouca@gmail.com
7. **Ετζεόγλου Ροδονίκη και Καζανάκη-Λάππα Μαρία:** Το παρεκκλήσιο των Τριών Ιεραρχών στον ναό της Οδηγήτριας στον Μυστρά.
retzeoglou@gmail.com
mlappa@hotmail.com
8. **Ζώη Δήμητρα:** Ο βυζαντινός οικισμός των Παλαιών Σινιών στην Κέρκυρα και οι τρεις σωζόμενοι ναοί.
dimizoi@gmail.com
9. **Κάππας Μιχάλης:** Ανδρομονάστηρο Μεσσηνίας: Νεότερα στοιχεία για την αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής.
mgkappa@yahoo.gr
10. **Kavtaria Nino:** From the South Caucasus to Antioch: the artistic transition in medieval Georgian book art.
nino.kavtaria@manuscript.ac.ge
11. **Κατσαφάδος Παναγιώτης:** Οι επιγραφές του τέλους του 13ου – αρχές του 14ου αιώνα στις εκκλησίες του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα (1278) και Αγίου Γεωργίου στην Κίττα (1322) / Αγίου Νικολάου στο Νύφι (1326), στη Μέσα Μάνη. Μία συγκριτική παλαιογραφική ανάλυση.
panskats@yahoo.gr

12. **Katselaki Andromachi:** Post-Byzantine icons from the Monastery of Mantzari in Kymi, Euboea.
archanes1315@yahoo.gr
13. **Kontopanagou Katerina:** Sites of worship: The case of an unpublished private Byzantine shrine in Salamis.
kontkat@yahoo.gr
14. **Lambropoulou Anna:** A funerary inscription from the city of Argos.
anna_lampropoulou@yahoo.gr
15. **Lobefaro Mariella:** Icon of Saint Demetrius with the signature XEIP ΔΟΜΗ-ΝΙΚΟΥY (hand of Domenikos): execution techniques, results from analytical diagnosis, and stylistic considerations.
mariella.lobefaro@fastwebnet.it, icone.ricerca@fastwebnet.it
16. **Lytari Fani:** An approach to the art of the painter Neophytos Strelitzas Bathas: Signed and attributed works.
fanielytari@yahoo.gr
17. **Panou Eirini:** The church of St Anne and St Nicholas at Drapeti, Heraklion.
Eirini.panou@gmail.com
18. **Papageorgiou Nikos:** Epigraphic traces of the representation of St Joseph with the bishop offering a blessing in the church of St Demetrius, Thessaloniki: Identifications and surprises.
nikolapap@gmail.com
19. **Pasali Afroditi:** The *katholikon* of the Monastery of St John the Forerunner at Vyzitsa.
a.pasali@teilar.gr
20. **Patapiou Nasa:** New evidence for the painters John the Cypriot and Onouphrios the Cypriot.
npatapiou@moec.gov.cy

12. **Κατσελάκη Ανδρομάχη:** Μεταβυζαντινές εικόνες από τη μονή Μάντζαρης στην Κύμη Ευβοίας.
archanes1315@yahoo.gr
13. **Κοντοπανάγου Κατερίνα:** Τόποι λατρείας: η περίπτωση ενός αδημοσίετου ιδιωτικού βυζαντινού ναΐσκου στη Σαλαμίνα.
kontkat@yahoo.gr
14. **Λαμπροπούλου Άννα:** Επιτύμβια επιγραφή από την πόλη του Άργους.
anna_lampropoulou@yahoo.gr
15. **Lobefaro Mariella:** Icon of Saint Demetrius with the signature ΧΕΙΡΔΟΜΗ-ΝΙΚΟΥ (hand of Domenikos): execution techniques, results from the analytical diagnosis and stylistic considerations.
mariella.lobefaro@fastwebnet.it, icone.ricerca@fastwebnet.it
16. **Λυτάρη Φανή:** Προσέγγιση στην τέχνη του ζωγράφου Νεοφύτου Στρέλιτσα Μπαθά. Υπογεγραμμένα και αποδιδόμενα έργα του.
fanielytari@yahoo.gr
17. **Πάνου Ειρήνη:** Ο ναός της Αγίας Άννας και του Αγίου Νικολάου στο Δραπέτι Ηρακλείου.
Eirini.panou@gmail.com
18. **Παπαγεωργίου Νίκος:** Τα επιγραφικά ίχνη της παράστασης του Αγίου Ιωάσαφ με τον ευλογούντα επίσκοπο στο ναό του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Ταυτίσεις και εκπλήξεις.
nikolapap@gmail.com
19. **Πασαλή Αφροδίτη:** Το καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στη Βυζίτσα.
a.pasali@teilar.gr
20. **Παταπίου Νάσα:** Νέα στοιχεία για τους ζωγράφους: Ιωάννη τον Κύπριο και Ονούφριο τον Κύπριο.
npatapiou@moec.gov.cy

21. **Raykovska Miglena:** An application of colour decorrelation stretching to faded frescoes in a post-byzantine church (St. Petka, Western Bulgaria).
miglena.raykovska@gmail.com
22. **Sandraveli Giannoula:** An engraving printed on Hydra in the collection of the Byzantine and Christian Museum.
isandraveli@gmail.com
23. **Stavrakos Christos:** An interpretation of the donor's inscription in the Monastery of St Paraskevi at Monodendri, Zagori.
chstavra@uoi.gr
24. **Stefanou Stergios:** Observations on the construction history of the *katholikon* of the Monastery of Docheiariou on Mt Athos.
stefaster@yahoo.gr
25. **Sythiakaki Vasiliki:** A preliminary presentation of the results of archaeological excavation in the church of St Titus at Gortyna, 2013-2015.
vsythiakaki@yahoo.gr, vsythiakaki@culture.gr
26. **Tantsis Anastasios:** The churches in Christianoi, Trifylia, Agia Sophia in Monemvasia, and Agioi Theodoroi in Mystras.
tassostan@hist.auth.gr
27. **Tatishvili Ketevan:** The hymns of the Georgian Holy Fathers of Mount Athos in the liturgical book of the 18th century.
ketevantatishvili@hotmail.com
28. **Tsouris Ioannis:** An icon of St George the Dragon-slayer, a work by Georgios Klontzas.
tsioyris@yahoo.gr
29. **Fountas Pantelis:** St Sophia: Comments on unusual construction methods mentioned.
palimpce@otenet.gr

- 21. Raykovska Miglena:** An application of colour decorrelation stretching to faded frescoes in a post-byzantine church (St. Petka, Western Bulgaria).
miglena.raykovska@gmail.com
- 22. Σανδραβέλη Γιαννούλα:** Χαρακτικό της συλλογής του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου τυπωμένο στην Ύδρα.
isandraveli@gmail.com
- 23. Σταυράκος Χρήστος:** Μια ερμηνεία της κτητορικής επιγραφής της Αγίας Παρασκευής στο Μονοδένδρι Ζαγορίου.
chstavra@uoi.gr
- 24. Στεφάνου Στέργιος:** Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του καθολικού της Ι.Μ. Δοχειαρίου του Αγίου Όρους.
stefaster@yahoo.gr
- 25. Συθιακάκη Βασιλική:** Προκαταρκτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της αρχαιολογικής έρευνας στο ναό του Αγίου Τίτου Γόρτυνας κατά τα έτη 2013-2015.
vsythiakaki@yahoo.gr, vsythiakaki@culture.gr
- 26. Τάντσης Αναστάσιος:** Ο ναός στους Χριστιάνους Τριφυλίας, η Αγία Σοφία Μονεμβασίας και οι Άγιοι Θεόδωροι του Μυστρά.
tassostan@hist.auth.gr
- 27. Tatishvili Ketevan:** The hymns of the georgian Holy Fathers of Mount Athos in the liturgical book of the 18th century.
ketevantatishvili@hotmail.com
- 28. Τσιουρής Ιωάννης:** Εικόνα Αγίου Γεωργίου Δρακοντοκτόνου, έργο του Γεωργίου Κλόντζα.
tsioyris@yahoo.gr
- 29. Φουντάς Παντελής:** Αγία Σοφία. Σχόλια σε αναφερόμενους ασυνήθεις τρόπους κατασκευής.
palimpce@otenet.gr

- 30. Chlepa Eleni Anna:** The rhythmology of Mannerism in the *katholikon* of the Monastery of Sisia, Kefalonia.
echlepa@gmail.com
- 31. Chouliaras Ioannis:** Initial stages in decoration of the church of the Metamorphosis tou Sotiros in Chrysovo, Nafpaktia (13th-16th c.).
ihouliaras@gmail.com

- 30. Χλέπα Ελένη Άννα:** Η ρυθμολογία του μανιερισμού στο καθολικό της μονής Σίστων Κεφαλληνίας.
echlepa@gmail.com
- 31. Χουλιάρης Ιωάννης:** Οι πρώτες φάσεις διακόσμησης του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Χρύσοβο Ναυπακτίας (13^{ος} -16^{ος} αι.).
ihouliaras@gmail.com

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΤΕΧΝΙΑ

www.vivliotechnia.gr